

2017 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№91
(18976)

2017 чылдың
август 3
четверг

Хүннүн үнери — 04:38
Ажары — 20:31
Хүн дурту — 15:53

Садар өрттээ хостуг 12+

Ажар? Каяа? Чүү?

ДҮҮН АНЫЯКТАР ШУУЛГАНЫ

Дүүн, август 2-де Тываның аныяктарының шуулганы ачылып эгелээн. Ооң кол талгазы Тываның девискээрге социал ужур-дузалыг өвилелдерни амыдыралга боттотканы биле эгелекчи, уштап-кадар салым-чаяанныг, келир келер иделкейлиг аныяктарының республика активин тургузганы болуп. Аныяктарның хөй санга эгелээшкinnerинин болгаш өвилелдеринин аразындан анык Чазаның деткимче-ти Тываның командазы-2030» өвилел алган. Ынчангаш ке-чылдың февраль төнчүзүнде ур аныяктар шуулганынга Тываның баштыңчы аныяк-ты Тываның командазы-2030» өвилел-биле ажилдаар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны

БӨГҮН

«МОНОЛИТ» — ТЫВАНЫҢ ОРУКТАРЫНДА

Чылдың транспорт тех-никун «Монолит» отряды оруктарында ажилдарда ажып турар. Шүлү 46 кижидыштанылганының үезинде ТР-ниң КХН-ниң болгаш «ДСТ» үлге кооперативинин бааза-нда хаара туттунган.

Тудентилер М-54 Федерал-торуктуң «Арадан» болгаш «А» участоктарында, Кызыл-ийниң АБЗ участогунда, Тыва аэропортунда орук-ажылдарын кылып, «ДСТ» активинин лабораториязын-алдап турарлар.

Арның шалың органи-зация орук ажилчынының аныгы дең.

ТР-ниң Өөредилге яамызының медээзи.

ДААРТА

ИЛБИКЧИЛЕР МӨӨРЕЙИ

Анык сураглыг даш чонук-Ф-тиң алдарлыг чурукчузу, улустуң чурукчузу Хертек-ович Тойбухааның 100-н оюнга тураскааткан рес-са чергелиг «Сарыг-Хая-Хаязы» деп делгелге-ажыттынган.

Артык кириштирер белен арны даарта август 4-ке чурукчулар бажыңыга ду-делгелге-мөөрейниң негел-те, ажил бүрүзү ылгавыр-ти болуп ужулгун.

Уст 11-ниң хүнүнде 11-Чурукчулар бажыңыга-ениң ажыдышкыны бо-дүш соонда мөөрейниң-дерин үндүрүп, тиелекчи-аналдар тыпсыр.

Бистиң корр.

Республика хүнү, Наадым-2017 байырлалдарга уткуштур

ДАГДЫНЫКЧЫ МАЛЧЫННАР

Шеминиң дагдыныкчы малчыннары Валерий, Чеченмаа Кууларлар.

Валерий Кууларның ада-иези Дак-пыи биле Дузак Кууларлар Чөөн-Хемчик кожуунга «Большевик» колхоз үезинде-ле малчыннап келген ол ажил-агыйның хоочун малчыннары.

Валерий Шеминиң ажилы бар-даа болза, тургаш-ла суббота, улуг-хүннерде чана бер-геш, аалыңга барып, ада-иезинге дузалажып, хой кадарар ийикпе, азы ачазы хоюн үндүрүп алгаш боду кадар берген болза, аалга артып калгаш авазыңга дузалажып, анай-хураган бажы дозуп, өдек ажилын кылчып хүнээр.

Чылдар эртип Валерий Куулар Шеминиң ортума школазының онгу класын дооскан соонда, «совхозка ажилдаар бе азы улаш-тыр өөренир бе» деп үр боданмаан, малчын аалга барып, ада-иезинге дузалакчы кадар-чылай берген. Назы-хари дөгүй берген улуг улус каяа-ла үр ажилдап шыдаар, ийи-үш чыл иштинде огулун уштап, баштап, арга-дуржулганын дамчыдып бергеш, кожа чыдар Хорум-Даш кызы Чеченмаа Бопулаевна Мон-гуш-биле өглөп кааш, 300 ажыг баш совхоз хоюн хүлээди бергеннер.

«Чөөн-Хемчик кожуунуң «Большевик» совхозка 1974 чылдан тура өөм ишти Че-ченмаа Куулар-биле кады малчыннап эге-

ледивис. Ынчан совхоз директору Дамдын Санчаевич Куулар турду. Оон үр болбаанда Дамдын Санчаевич Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик кожуун Советиниң күүсекчи комитетинин даргазынга депшип ажилдай бээр, Тандының «Тиилелге» совхозунга директорлап турган Вадим Оралбаевич Оюн совхоз директорунга кээп ажилдай берди. Ынчан дыка-ла эки үелер турду ийин. Ком-сомолчу аныяк малчыннар дээш совхозтуң дирекциязы, партия, комсомол, профэвилел организациялары дыка деткир.

Ол үеде ажил-агыйның мал фермалары, бригада төптери, кыштаглар, хову-трактор бригадаларының төптери шүптү электри-життинген, чанында кудуктарлыг, чунар-бажыңарлыг турган үе-ле болгай. Кыш бо-лурга малчын бригадаларның коданнарынга суг сөөртүр машиналар 2-3 чедир быгылап каар, олар кыштагларны доктаамал эргип-кезип, суг-биле үзүктел чок хандырып турган.

Улуг акым Дагбажык, чаавам Екатерина Кууларлар совхозтуң автосадының — бирээ-зи чолаачызы, өскези садыгызы турдулар. Малчыннарны кыш, чай чок эргип-кезип, 90 чылдарга чедир, ажил-агыйлар санда-рап, буурап дүшкүже ажилдадылар. Оон соонда-даа чылдарда чаавам Екатерина Чамыяновна Шеминиң хуу садыг ажилдай алгаш, сайгарлыкчылап ажилдай бээр, акым Дагбажык Куулар автосадынын чааскаан чолаачы-садыгжылавышаан, пенсия үнгүже 5-6 чыл иштинде ажилдады.

Өөм ишти Чеченмаа Бопулаевна-биле кады совхозтуң аныяк мурнакчы малчынна-

ры болуп, халас путевка-биле шаңнаткаш Москва хоорайга чедип, көдээ ажил-агыйның чедишкinnerинин делгелгезин-даа көргөш келдивис, Анапага, Кара-Далай эринге-даа дыштанып чордувус. Беш чылдарның түннелдери-биле каш дакпыр тиелекчилер болуп, «Социалистиг чарыштың тиелекчи-зи» деп хөрек демдээниң дакпыр-дакпыр эдилекчилери-даа болуп чордувус. Ам назы-харывыс 65 чоокшулаан-даа болза, ажил-агыйның аныяк малчыннарының дагдынык-чылары болуп, малдан халбактанмышаан хевээр бис.

Амгы үеде аалывыс Шеминиң Алды-Даштыг-Тейде. Улуг акымның огул Евгений Куулар-биле кады 500 ажыг шээр малывыс-ты, аскыр өөрү чылгывыс, бода малдарывыс-биле кады онча-менди кадарып карактап чор бис» - деп, Валерий Дакпыевич Куулар ажил-ишти намдарын кысказы-биле мын-чаар таныштырып чугаалады.

«Дагдыныкчы малчын болуп, арга-дуржулганар дамчыдып берип чорааш, амыдыралдың узун оруунче, малчын кижиниң чымыштыг ижинге уштап-баштап үдеп каан аныяк малчыннарыңардан кымны онзалап демдеглээр силер?» — деп, Валерий Куулар-дан айтырымга, Шеминиң муңчу малчыны Алдын Бопулаевич Монгушту чоргаарал-биле адап таныштырды. Амгы үеде муңчу малчын Шеминиң малчын турлаанда шээр малын онча-менди кадарып-карактап чоруур.

Даш-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

СЫЫН АЖЫЛ-АГЫЙЫНЧЕ
ЧАА ОРУК

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Федералдыг орук агентилелиниң аразында дугуржулганы чедип алганының түңнелинде 18,5 км хемчээлдиг орук тудуун кылып чорудар арга тургустунган. Оон аңгыда дугуржулганың негелделерин езугаар орук-транспорт норма-чизээнге дүүштүр республика иштинин 82 км хемчээлдиг оруктарын база эде кылып апарган. Регионалдыг Орук фондузунче федералдыг деткимчениң түңү 300 млн. рубль болган. Бо акша-хөреңгени «Россия Федерациязының транспорт системазын сайырадыры» деп күрүнө программасынга дүүштүр шилчиткен.

Тываның Баштыңының эгелээшкини-биле 2013 чылда Би-Хем кожуунун Туранга ажиттыг хөй адырлыг сыын ажыл-агыйынче баар орукту кылып деп шийтирнү хүлээп алган соонда, «Восток» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин орукчулары орук тудуун кыска үеде кылып дооскан. 18 км 500 метр хемчээлдиг оруктун ниити өртээ 247 млн. рубль болган.

ОЗАЛ-ОНДАК СООНДА

Бо чылдың июль 28-тиң хүнүнде Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузунун 12 харлыг чурттакчызы кезээ 8 шак үезинде Мира кудумчунга чадаг-тергелиг чорда, оң кырынче хенертен электри шугумунун узун чагызы кээп дүшкен. Алган кемдээшкениннен бичии оол эмнелгеге чок болган.

Озал-ондак болган соонда школачыларның чайгы дыштанылгаларының үезинде уруглар-биле озал-ондактыг таварылгаларны болдурбазы-биле ажалды күштелдирерин тус чер чагыргаларына сүмелзэн.

Тываның Баштыңы Одалга болгаш энергетика яамызынга, «Тываэнерго» акционерлиг ниитилелге хоорай болгаш кожуун чагыргалары-биле демнежип ажилдап тургаш, республика девискээринде электри шугуму шөйгөн чагыларның хыналдазын бир ай хуусаада чорударын дааскан.

ТӨЛЕВИЛЕЛ
УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тывада регион Баштыңының эгелээни «Социал хөмүр-даш» төлевилел уламчылап турар.

2017 чылда оң киржикчилери хөй ажы-төлдүг 718 өг-бүлө болган. Оларның 672-зи хөмүр-даш алып, а 36-зы – оттулар ыяш. Өг-бүлелерни тус-тус черлериниң социал төлөрүн таварыштыр шилзэн. Кызыл кожуунун Каа-Хемде социал дуза алыкчылары 18 өг-бүлөгө 38,55 тонна хөмүр-дашты дүжүргөн. Төлевилелдин күүселдези дээш харысалганы ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелге онааган. Бо чылын «Социал хөмүр-дашче» республика бюджетинден 5,8 миллион хире рубльди кириштирер.

Чеди-Хөл кожуундан хөй ажы-төлдүг 11 өг-бүлениң чылыг энергиязы дээш чарыгдалдарының орнун төлээр. Ол ышкаш шупту 718 өг-бүлениң чырык дээш төлевирлериниң чартыын база төлөп бээр.

Электронуг аукционунун түңнелдери-биле ниити хемчээли 1400 тонна ажыг хөмүр-дашты «Тываның даг-руда компаниязы» КХН чедирер болган. Электронуг аукционун дузазы-биле Тере-Хөл кожуунда хандырыкчыны тодараткан. Чеди-Хөл болгаш Каа-Хем кожууннарның өг-бүлелеринге ыяш хандырыкчылары-биле дорт керээлери чарар. Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Би-Хем, Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннарда өг-бүлелерге хөмүр-даш чедирер харысалгалыг кижилерни тодараткан. Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик кожууннарның хандырыкчыларын тодарадып турар.

ТР-ниң албан езузунун сайтызындан.

БЕДИК МЕРГЕЖИЛДИН
БАДЫТКААННАР

Республиканың иштики херектер органнарының ажилдакчыларының аразында дайынчы арга-мергежилдерге маргылдаа болуп эрткен.

Үш километр узун хемчээлдиг дистанцияга маргылдааның киржикчилери маңажып, янзы-бүрү хевирлерге боттарының чүү хире мергежилдин олар көргүзөр ужурул турганнар.

30 хар чедир назы-харлыг эр ажилдакчылар аразында маргылдаага тускай даалгалар күүседир «Гром» отрядтын оперативтиг ажилдакчызы, полицияның лейтенантызы Ай-Мерген Ондар эң бедик мергежилдин херек кырында бадыйткаан. 31-35 харлыг полицейжилерниң аразында ОШАЧКИ-ниң ажилдакчызы, улуг лейтенант Эдуард Кускелма тергидизен. 36-40 харлыг киржикчилерниң аразында иштики албанның капитаны Эртине Ланзызы, 41 харлыг болгаш оон өрү назылыг полицейжилерниң аразында камгалал болгаш конвой ротазының ажилдакчызы, прапорщик Артур Тадар-оол олар шылгарааннар.

Дайынчы мергежилдерге полицияның херээжен ажилдакчылары база маргылдаалашканнар. Кызыл хоорай эргелелиниң назы четпээн уруглар херектериниң талазы-биле инспектор, лейтенант Чойган Моңгуш бирги черни ээлзэн. Ийги болгаш үшкү черлерни майор Кара-кат Куулар биле улуг лейтенант Салбакай Моңгуш тус-тузунда чаалап алганнар.

ТР талазы-биле ИХЯ медээзи.

Агаар-бойдус халавы

ХЕП-ХЕНЕРТЕН

Июль 29-түн хүнүнде Кызыл хоорайга хатчаас болурунун, харын-даа мырыңай долу дүжериин им-демдээ агаар-бойдустан шоолугла билдинмээн. Оңза байдалдар яамызының дыңнадыгларынга, агаар медээлеринге суггур чаас чаар, долу дүжер чадаас деп каш хонук дургузунда сагындырып турза-даа, чүгө бүргөп, кезек чаастар чаганындан ийикпе, агаар-бойдус найысылалга ол хире дүргөн өскерли бээрн кижилер манавайн турган.

Кежээкиниң 6 шак үезинде Кызыл хоорайның девискээринге, оң чоок кавызынга агаар хеп-хенертен өскерлип, долулу чаас хат-казыргызы-биле кады келген. Чартык шак хире болган долулу, күштүг хаттыг суггур чаас бажыңнарның чамдызының соңгаларының шилдерин буза шаап, ыяштарны дазылындан ужур хадып, чаастың суу хоорайның кудумчуларынга хемчигештер ышкаш агып, орту черлерге хөлдени бергилзэн. Ол-ла дораан Интернет четкизинге Кызылда долулу, хаттыг чаастың чуруктары, видеокадрлары эндерли берген. Кижилер ону соңгалардан, хөй каът бажыңнарның үстүкү каъттарындан, машиналарның иштинден, кудумчуга тырттырып, интернетке салып турганнар. Чайыктаан чаастың суу кудумчуларга хемнер ышкаш агып, ында машиналар хемелер ышкаш көстүр видеокадрлар кончук солун ышкаш кылдыр көзүлгөн.

А шынында ыңдыг чүве кайда боор. «Сүбедей» спорт комплекзиниң кырында шывын күштүг хат чара шаап каапкан. Дагаа чуургазы дег улуг долулар чамдык бажыңнарның соңгаларының, огородта теплицаларның шилдерин буза дүжүп, огородтарда ногаа аймаан чылча берип каапкан. А чаастың суу бажыңнарның адаккы каъттарында агып кирип, подвалдарны дола берген.

Эң ылаңгыя Улуг-Хемниң оң талакы эринде даглар баарында кудумчуларда бажыңнарның ээлери дыка улуг когаралга таварышканнар. Ол дээрже Холмистая, Подкаменная, Тувинстроевская дээш ниитизи-биле 7 кудумчу Би-Хем уундан келген чаас-чайыктын суу ол кудумчуларның кедээ талазында дагларның чоогаларына чыгып, мөөңнелгеш, оон кончук дүргөн агып баткаш, даглар баарында камгалал чалды ажып, бажыңнарның девискээрлерин, огородтарны, кудумчуларны хеме ап, аңаа хөлдөнгөш, подвалдарже агып кирген. Подкаменная кудумчузунда Светлана Моңгуш, Тувинстроевская кудумчузунда Анна Ооржак оларның чуугазы-биле алырга, долулу, хаттыг суггур чаас хеп-хенертен келген, бажыңнарның девискээринче чаас суун кирибес дээш, чүнү-даа кылып четтикпейн барганнар.

УРЖУКТАРНЫ
ЧАЙЛАДЫП ТУРАР

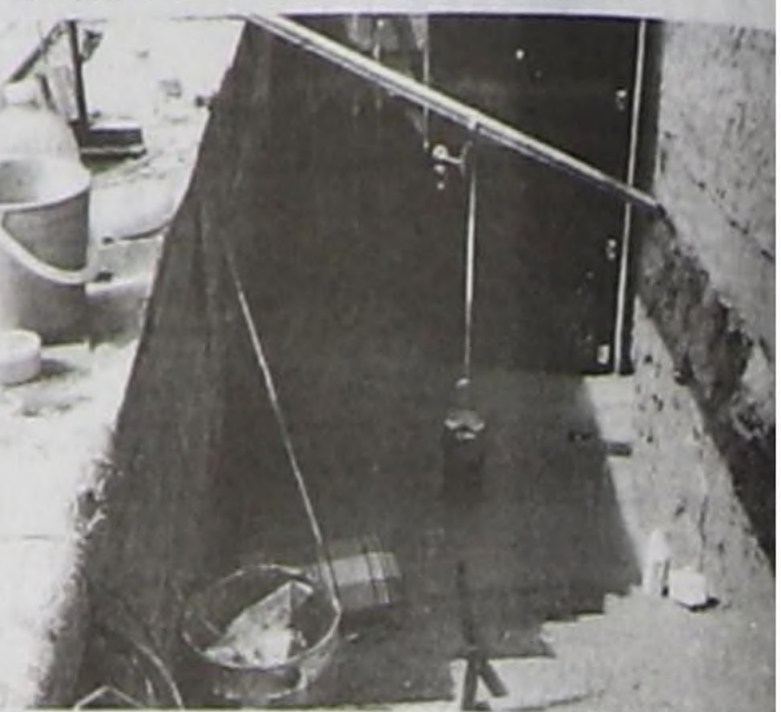
Июль 29-та, суббота хүнүнде кежээкиниң 17.55 шактан 18.20 шакка чедир үргүлчүлзэн күштүг шуурган болгаш улуг долулу суггур чаас Кызыл хоорайның девискээринге болгаш Каа-Хем кожуунун чамдык суурларынга элзэн-не когаралды чедирген.

Электри удазыннар, ол хамаанчок электри чагыларын ужур шапкалаан. Оң ужуң хоорайда хөй каът 100 хире болгаш ийи муң ажыг хуу бажыңнарның чыры үзүлгөн. Теректерниң будук-бүрүзү эндере сыйылган, чамдык ыяштар дазылындан турулган. Ылаңгыя оң талакы эриктиң чурттакчыларының даг баарында чамдык бажыңнарны суг алган. Сугга алыскан бажыңнарның ийи өг-бүлөзүн 8 дугаар школада түр хоргадаар пунктуга эккээрге, 4 кижикез чоруй барган, үш чурттакчы ол дүне аңаа хонган. Улустун огородунда, садында өстүрүп алган ногаа-чимизи долула чуура шаптырган. Ажык черге турган автомашиналарны ыйылдыр шаап каапкан болган. «Сүбедей» спорткомплексиниң купол дээвириң дүжүр хадып каапкан. Бажыңнарның соңгалары бузулган.

Амгы үеде долулу шуурганның уржуктарын чайладыр ажилды Кызылдың мэриясында тургускан ийи комиссия организастап турар болгаш когараашкыга таварышкан кижилерниң билдиришкенин езуугаар оларның бажың-балгадынга чедип барып, когаралдарны карак-биле көрүп турар. Август 1-ге чедир мэрияның 103, 105 дугаар кабинеттеринде кирген билдиришкенин 150 ажа берген болду. Улус ам-даа билдиришкенин кирип турар.

Мэрияже долгагылааш, комиссия даргазы Борис Очурну тыппай, душ бооп, хоорайның кол архитектору, база-ла демги комиссия кижигүнү Орлан Донгак-биле чуугаалаштым. Мээң эң-не сонугаан айтырым: долулу шуурганның уржуктарындан болдунган когаралдарны кандыг хевирге канчаар эгидерил? Ол айтыргың башкарылганын ОБЯ-ның Тывада эргелели билер, эгидилге мурнунда чер шимчээшкениниң уржуктарының талазы-биле канчаар кылдынып турган болдур, ыңдыг-ла болур боор деп дыңнатты. А оя шаптырган автомашиналарга

Хоорайның бажыңнарының девискээрин чуларны кээп ушкан ыяштардан, сыйылган болдун, күштүг хаттың бөле хадып каапканы бо үеде чедир аштап турар. А оң талакы эрик бажыңнарның чамдызының девискээринде чаас суунун чоогалардан эккеп каапканы бо даа чытпышаан. Сугга алыскан кудумчулар чорааш, 2-ая Заречная кудумчуда Көшкенде бажыңыга бардывыс. Оларның ийи каът баж одалга суугузу, чайгы кукхызы эң адакы подвал бажыңның кедээзинде чоогаларга чыгып ба камгалал чалды ашкаш, бажың чоогунда ор хөлдөнгөш, ынаар кирип аккаш, долган.

Адакы каъттан сугну үндүр сордуруп тур

– Эң адакы каътка сугнуң тереңи кижик дүр турду – деп, Алиммаа Көшкендей чуугалады.

Суг сордурар күштүг насостарлыг машина хоорайда ажилдап турар деп дыңнааш, хоорайның чаагайжыдылга ажыл-агыйынга чедип бажыңының адаккы каадындан суг үндүр сорду дилээш, бир машина сугну сордурарының өртө: 800 рубль деп харыны алган. Ындыг «дузаны соонда бажыңның ээлери улуг звес насос-биле ийи-үш хонук дургузунда сордуруп турар.

Хууда бажыңнарның ээлеринге чаас-чай уржуктарын чайладырынга ол дээш харыса Кызылдың организацияларының талазындан дү болган – оң талакының хуу бажыңнарының чуртлары боттары муңганып турар. Агаар-бойдустан чаас-чайыкка таварышкан дээш, когаралды Кызырге-чагыргазы дуглап берип болурунга база чөгенир чорду.

Шаңгыр-оол МО

Даш-оол МОҢГУШТУҢ тырттырган

хамаарыштыр эгидилге кандыг болуп болурун рарымга, ол дугайын билбесин, КАСКО тавар төлөлгө туруп болурун догааштырып харыылады.

Ол-ла айтыргыны Тывада хамааты камгалал болонза байдалдар агентилелинден сонугаарымга тодаргай хары бериптер кижик тывылдады. Машыкылган черлерни кылдыртыры чиик звес дээр дингир. А камгаладылга компаниялары бойдус ындан болдунган урелишкенинге эгидилге бээ дүшке-даа какпас. Чүгө дээрже ол талазы-биле тод хоойлу-дүрүм чок болуп турар чүве-дир.

Мээң орус кожамның дачазы оң талакы эрикт огородтан алыр чүү-даа чок, огурец, помидор, ка тыква дээш черле шуптузун хат-шуурган, долу шаап каапкан, петуния ышкаш чараш чечектери зин үлбүрээрп калган деп хараадады. «Билдири кириер сен бе?» деп айтырымга, хол чайгаш оон чүнү бээрл олор, хей-ле бут човаа болуп чөгөнгенин илеретти. Бир төрөл кызымның маши ол үеде даштыгаа турган, чаа хирезинде база ыйы шаптырып алган. Огородун, яблок, каттарын дүжүр каапкан. База-ла демги кожам Людмила ышкаш, шимченирге-даа, шүүттен өске чүү-даа үнмес, чөө дей-дир.

Оозун бодаарга, дыка хөй кижилер билдири кириеринден түвексинер хевирлиг. Ынчалза-даа а 2-ге чедир 280 хире кижик шүүтсүнмейн, билди кириерин мэрияда кирип каанын 103 дугаар кабинет дыңнаттылар. Билдиришкени кириген кижик эгидилге (компенсация) кажан болуру билдинмес ОБЯ таварыштыр Москвага шийтирилээр деп бил Амдызында долулу шуурганның уржуктарын чайдыр ажилдар чоруттунуп турар.

Бойдус халавы колдуунда Кызыл хоорайны тараан, безин чадаарда Вавилин ээтпээнде огоро долула алыспаан, кат, мөөгү, тоорук үнгөн тайгарывыс бүдүн-бүрүн арткан, ол-ла өршээлдиг. Бой кижилерге сагындыры берип турганзыг – бир бойдус хүрээлелинге алдынып чоруурувус, бой (бот-бодувуска безин) кам чогувус база кончук бой ийин. Ынчангаш ал-боттарывыстың аажы-чаңывы сагыш-сеткиливисти арыг-ла тудуп көрээлиңер.

Надежда ЭР

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ШОЛБАН КАРА-ООЛ:

«САНКЦИЯ ҮНДҮРҮГЛЕРИН КИИРЕР ҮЕ КЕЛГЕН»

Россияга хамаарыштыр чаа санкцияларны чүге кирип турарын, ол ышкаш Сибирьниң регионнары национал экономиканың сайзыралына «хөдөлдирикчи» регионнар апарып болурун Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол «Интерфакс-Сибирь» агентилелинге интервьюга чугаалаан.

— Шолбан Валерьевич, Тываның геополитика таласындан Россияга санкциялар кирир хире билер бис. Ол байдалды чаар үнелээр, ол чүүл биске дүң түңнелдерни эккээр бодаар-дыр силер?

— Шын харын, АКШ-тың сенат конгресс төлээлекчилер Тывага Россияга удур элчеглиг санкциялар кирген хоойлу эвилелин хүлээп алган. Болгу тывагаарлаашкыннарның үнелээр болгаш байдалы чаранчыг. Ындыг каржы, талалыг болгаш барым-чок чоруктар ийи чурттарны бажырадыры билдингир, байды дам нарыыдадыр. Ам чылдагааннары утка чок, ыштал чок. Сирияда бол-украинада болуушкуннар, ыштал АКШ-тың президент ушталарына Россияның хол-дзэни меге, нүгүл-дүр.

Чылдагааны көңүс өске, ону билер. Делегейниң экономика болгаш чиг эт ры-дан Россияны үндүр кы-дары — оларның күзели. Ик политиктер оозун бе-кажырбайн-даа турарлар. Тарынар сайгарып көрүңер, чижээлээрге, Украинада ыда болуушкуннар-биле иктиг шельфте Россияның газ төлөвилелдерин сай-дырынга технологиялар аш дериг-херекселдер-би-ызыдаарының аразында ниити-дир? Азы АКШ-тың идент соңгулдалары биле ының газын Европаже кири-хоорза суурундактарының мазын сайзырадырының ниити-дир? Каттырын-даа, муңгаранчыг-даа. Кратияның утказынга, де-чурумунга болгаш шын-жилге американнарның ының үнелиг деп турар ери дүгжүр бе? Ындыг эвес йн канчаар! АКШ-тың чаа дентизи шуут утка чок сан-кны, Россияга хөөн чок, эвес, өжээнзирек хамаа-ны доктаадып шыдаар бе? ы йнаан бис. Нарын ай-ларны чогууру-биле шиит-р дээш, оң кызып турары лдең-дир. Ынчалза-даа а күштүг салдарлыг, аажок төптөр болгаш капитал бар. ың чамдыызы өжээнзирек. А бистер боттарывыс та-ган түңнелдерни үндүрүп, жип, чуртту болгаш бис-аштыңчывысты деткип, стун арга-күжүвүске оор-п, чүгле бурунгаар чоруур т бис.

Шолбан Валерьевич, бис парга харыы хемчеглер-пыр уjurлуг эвес бис

бе, силерниң бодалыңар-биле олар кандыг болур уjurлугул?

— Санкциялар хоойлуга дүүшпес деп билдингир. Олар чамдыктарның экономиктиг арга-шинээн кызыгаарлап, а өскелеринге дээштиг чигелде-лерни берип турар. Шак мындыг байдалда чүнү канчаар кылып болур бис? Мээң бодалым-биле, элээн каш хөдөлишкуннер турар уjurлуг. Иштики политикага ха-маарыштыр: күштүг болгаш тус-кай, хамаарышпас экономиканы сайзырадыры чугула. Национал айыыл чок чорукту хандырып турар болгаш боттун техноло-гияларын база инновацияларын хөгжүдеринге дузалап, иштики күштерни болгаш курлавырларны сайзырадып турар адырларже инвестицияларны калбаа-биле хаара тудар.

— Кандыг адырлар база угланыышкыннарның дуга-йында чугаалап турарыңар ол?

— Олар дыка көвей. Нефть биле газ-даа бар-дыр. Бисти кеззеде «чиг эт инезинден дүжөр» деп бодалга чаңкытырарын кызыдып турар. Чугаалап көрүңерем, чүге? Бир эвес бистиң чуртувус бойдус курлавырла-ры-биле мындыг байлак болза, бир эвес ол чүүл көскү чижир аргавыс болза, чүге бис ону сайзыратпас уjurлуг бис? Де-легей ол курлавырлар чокта чурттап, хөгжүп шыдаас болгай. Ол бүгү дээрге нефтехимия, полимерлер, пластик, резина, технологиялар, дериг-херексел, эртем, инновациялар-дыр. Ол адырларның кайы бирээзиниң-не сайзыралы экономикага аажок дээштиг болуп, энергетика, машина тудуушкуну, химиктиг үлетпүр дээн чижектиг, өске-даа чугула угланыышкыннарның хөгжүлдизинге идигни бээр. Девискээр талазы-биле чугаа-лаар болза, чүгле Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктү шингээди алыры безин элээн каш он-он чылдар бурунгаар Россияның экономиктиг хөгжүлдизинге күштүг хөдөлдирикчи, шимче-дикчи аргаларны бээр.

— Шупту регионнар ыңдыг байлак курлавырлыг, аргалар-лыг эвес болгай?

— Ийе, аңгы-аңгы регионнар аңгы-аңгы курлавыр, аргалар-лыг. Ынчалза-даа мында-даа янзы-бүрү механизмнер бар. Күрүне деткимчезинден эге-лээш регионнар аразының кады ажилдажылгазының янзы-бүрү хевирлеринге чедир. Чижээ-лээрге, регионнарның бюджет хандырылганы деңнээр-биле регионнар аразының бот-башкарылга организациязын азы аразында харылзаалыг деткимче фондузун тургузарының аргазын

сайгарып көрүп болур.

— Ындыг механизм кандыг бооп болурул?

— Бот-боттарыңа дуза касса-зы-биле дөмейлешкек. Регион-нар аразында фондуну тургузуп алып, бюджетке кыска хуусаада акша-хөреңги чедишпейн бар-ган, санажып шыдаайн барган-да, регион бүрүзү ол фондуну акша-хөреңгизин ажыглааш, оң соонда ол акшаны катап фон-дуже эгидер. Бо арга-методту коммерциялыг банкыларда хуу болгаш долаа арттырар чээли, кредит хевирлиг ажыглап болур. Ол механизм субъектилерниң бюджеттеринге кыска хуусаа-лыг болгаш ортумак хуусаалыг коммерция кредиттериниң тала-зы-биле чарыгдалдарын чавы-задыр, хөй-хөй төлөвилелдерни боттандыраарының үезин кы-зырар аргалыг болгаш оон-даа өске дээштиг түңнелдерни бээр. Фондуну акша-хөреңгизин банк системазынга депозит хевиринге кирип болур. Ынчап кээрге фонд акша база ажилдап алып аргалыг болур-дур.

— Ындыг саналды Чазакче, Күрүне Думазынче киридиңер бе?

— Ыаап-ла кирир бис. На-ционал экономиканы сайзыра-дырының күчү-шыдалы улуг ийи. Багай салдарлыг 90 чылдарның соонда байдал быжыгып доктаа-ган. Хөй чүүлдер талазы-биле делегейде мурнап турар бис. Ынчангаш янзы-бүрү чылдаглар чугаалап, санкцияларны ажы-лап турар. Ол дээрге санкция талазы-биле кеземче политиказы эвес-тир, а Россияны санкция дузазы-биле доктаадырынче угланган политика бооп чадаас. Социал политикага база чугула угланыышкыннар турар уjurлуг: нацияны камнап кадагалаары болгаш патриотчу база мөзү-шынар кижизидилгези.

— Шолбан Валерьевич, даштыкы политикага хамаа-рыштыр чүнү чугаалап болур силер, бо байдалдарда чүнү канчаар болза эки ирги?

— Бир дугаарында, чүнү кан-чаар дээрге, мээң көрүжүм-биле, эң улуг хемчээлдиг сайгарылга-ны, бүгү чурттар-биле садыг-эко-номика харылзаазының анализин чорудар болза эки. Оң соонда үр үеде кады ажилдаарынга болгаш удур-дедир инвестиция чорударынга белең чурттар-биле санкция болгаш кызыгаарлааш-кыннар чокка, дең эргелиг садыг-экономика кады ажилдажылга доктриназын ажилдап кылгаш, чарлаар. Ол демниг доктрина болур уjurлуг. Оң соонда чүгле национал сонуургалдарны ба-рымдаалап, экономиктиг кады ажилдажылганың хевирлерин, инвестиция төлөвилелдерин партнерларга сүмелээр. Ынчан шупту чүве шын, чөптүг, көскү болур.

— Ындыг кады ажилдажыл-ганың чижээ чугаалап болур силер бе?

— Тодаргай төлөвилелдерден, мээң бодалым-биле, Евразияның улуг садыг-экономика эвиле-лин тургузарын дүргедедири чугула. Евразияның инвестиция болгаш садыг-экономика улуг саммидин Россияга эрттире-рин саналдап, эрттирген болза эки-ле. Ол саммитке чүгле эко-номика төлөвилелдерин сайга-рып чугаалажыры албан эвес, а эштежилгениң чаа-чаа аргаларын — ажык, көскү болгаш дең эргелиг чоруктуң принциптерин хүлээп алыры база чугула. Бо хүнде Азия чурттары-биле, ылаңгыя Кыдат, Индия-биле, ол-ла Европа-биле экономика талазы-биле сырый кады ажилдажылганы сайзыра-дыры эргежок чугула. Ол ышкаш Россия камгалал шериг төптөрүн сайзырадыр уjurлуг: аңгы-аңгы чурттарга камгалал техникалыг шериг хоорайжыгаштарын ту-дуп, делегейниң шериг айыыл чок чоруунуң талазы-биле кады ажилдажылганы сайзырадыр.

— Тыва Республика чөөн чүктүң экономиктиг кады ажилдажылгазында чугула шимчедикчи регион болур. Регионнуң турар девискээ-ри таарымчалыг, бойдус курлавырлары-биле бай-лак, идегелдиг транспорт төлөвилелдери бар-дыр.

— Ийе, ол ыңдыг. Россия чөөн чүк политиказын идепкейжи чо-рудуп турар. Евразияга хөй чада-лыг интеграция үлегер-хевирин — улуг евразия эштежилгезин тургузар бодалды Президент илереткен. Ынчанмайн канчаар, ол эштежилгениң ажил-чорудул-газында Россияның талазындан транспорт коридорларында турар Сибирь регионнары чугула уjur-уткалыг болур уjurлуг. Эптиг географтыг туружундан аңгыда, Сибирь байлак курлавырлыг. Ынчангаш Россияның туружун быжыглаары, регионнарның инвестиция болгаш экономик-тиг хөгжүлдизин дээш, евразия эштежилгезиниң экономиктиг делгеминге Сибирьниң күчү-шыдалын, аргаларын ажыглаа-ры чугула. Тываның ажык-тыг казымалдар картасындан Менделеевтиң периодиктиг таблицазының барык шупту элементилерин тып ап болур: хөмүр-даш, алдын, мөңгүн, чес-хола, мөңгүн суу, молибден, коргулчун, цинк, кобальт, никель, алюминий, литий дээш өске-даа ховар металлдар болгаш ажык-тыг казымалдарны. Демир-орук аргыжылгазы чок болганы, авто-мобиль оруктарының чедир сай-зыраваан шугуму, кызыгаар чоо-гунда эрттирилге пунктуларының ийи талалыг болганы, электри энергиязының чедишпези — бо бүгү регионнуң бүдүрүкчү чо-руунга моондак болуп турар. Ынчангаш республиканың девискээринге демир-орук, автомо-биль, авиация болгаш энергетика инфраструктуразын тургузар та-лазы-биле төлөвилелдерни бот-тандыра дээш, бистиң бөлүвүс идепкейжи ажилдап турар.

— Ол угланыышкын тала-зы-биле чүү кылдынганыл?

— Хөй-ле чүүлдер кылдынган. Бистиң аэропортувуста чаар-тылга ажилдары кидин түлүк чоруп турар. М-54 автоорук өске талаже угланган. Ында база ажилдар эгелээн. Хандагайты — Боршоо эрттирилге пунктузун-га хөй талалыг эрге-байдалды тыпсырын чедип ап турар бис. Тыва Республиканың стратег-тиг кол чүүлү география тала-

зы-биле эптиг туружу болгаш курлавыр талазы-биле байлак күчү-шыдалы болгай. Тыва Азия-Оожум океан регионнарының чугула, кедилиг рыноктарының угланыышкынында транспорт болгаш энергетика талазы-биле оруу, кол холбаштырыкчы регио-ну бооп болур. Хөөредиг чок, Тыва — Россияның келир үеде стратегтиг хөгжүлдизиниң чөөн чүк талазында чаа идегелдиг угланыышкыны-дыр.

— Шолбан Валерьевич, «Енисейниң меридианы» идеяның дугайында чугаалап көрүңерем.

— Ол дээрге чаа тран-спорт структуразының ажилчын ады-дыр ийи. Европаже-даа, Азия-Оожум океан чурттарын-че-даа үнер төп болгаш чөөн талаларының транспорт инфра-структуразын Сибирь харыл-заштырып турар. Сибирьниң барыын болгаш төп кезээнде кол транспорт белдири — Ново-сибирск болгаш Красноярск, чөөн талазында — Иркутск. Ол тран-спорт системазының аргазын, күчү-шыдалын Тыва Республи-када транспорт төлөвилелдерин күүсеткениниң дузазы-биле көзүлдүр-ле элээн калбартып болур. Мурнуу чүктен Моолче болгаш соңгу Кыдатче авто, авиа болгаш демир-орук транспорттун комплекстиг оруун ол бээр. Ын-чангаш ол төлөвилел «Енисейниң меридианы» деп атты алганы ол. Тыва Сибирьниң мурнуу-чөөн талазында харылзаштырыкчы регион болганда, барыын тала-да Новосибирск, а төп болгаш чөөн талада Красноярск болгаш Иркутск ышкаш, Тыва мурнуу таланың «транспорт коридору» апаар.

— Шынап-ла, адаттын-ган төлөвилелдер улуг хемчээлдиг-дир. Оларны күүседиринге ол-ла санкция-лар багай салдарлыг болур эвес бе, оларга канчаар харыы-лап болур бис?

— Мээң бодалым-биле, Россияга удур кириген болгаш ам кирир санкцияларга харыы-ларны боданып көөрү чугула. Чижээлээрге, Россияга удур санкцияларны кириген чурт-тарже чорудуп турар ховар ба-рааннарга болгаш ачы-дузага тускай компенсация хевирлиг кызыгаарлаашкыннарны Россия тургузар эргелиг хоойлуну хүлээп алып. Чижээ, ховар металлдар, элементилерге, титан, уран, кос-миктиг технологияларга, энергия курлавырларынга дээш өске-даа. Ол тускай «компенсация» азы «санкциялыг» үндүрүг, каайлы, акциз хевирлиг болур. Чылдагаа-ны — партнер чурттуң кириген санкцияларында экономиктиг чидирилгелерин орнун тургузары. Ол хоойлу чүгле Россияга удур санкция кириген чурттарга бол-гаш Россияның хандырып турары солуттунмас онза чугула ачы-ду-за, барааннарынга хамаарыштыр күштүг болур. Садыг-экономика харылзаалыг шупту чурттарның коллегиялдыг шиитпири бол-гаш юридиктиг чылдагаан чокка чаңгыс-даа чурт өске чурттарга удур кызыгаарлаашкын хемчег-лерин чаңгыс талалап хүлээп албас кылдыр санкциялар бол-гаш кызыгаарлаашкыннарга ха-маарыштыр делегей чергелиг арбитражты тургузарын бүгү чурттарга сүмелээр болза эки боор. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелинде ышкаш — вето эр-ге-зи-биле.

Адыг Одучуевич Хертек – башкыларның башкызы, Мөңгүн-Тайгада эң улуг назылыгларның бирээзи. Ооң хары 86, чиик-сергек, чазык, баштак чаңы хевээр, ажы-төлүнүң аразында Мугур-Аксында чурттап орар. Хүндүлүг башкымын ама-даа угаангыр-сагынгырын, чүве утпазын магадап, кады шыдыраа-даа ойнадыыс. Чай кадында ооң эрткен чуртталгазын сонургадым.

– Мээң ачам Одучу Хемчик бажы Бай-Талга (Хөл сумузуңга) 1893 чылда Хертек Докуй-оолдун өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң адын эмчи херээниң бурганы Одучу-биле атташ кылдыр адаан. Ол эр бооп четчи бергеш, Салчак Сотпа дээр араттың Чадамба (мээң авам ол) дээр уруу-биле өг-бүлө туткаш, алды оол, ийи кыстыг болганнар. Улуг акым Ким-оол, улуг угбам Мандыл, Пинов, дөрт дугаарында мен, Сапаал, Аракчаа, Сарыг-оол, оолдар аразында хеймер кыс думам Елизавета – мындыг кады төрээнерлиг өстүм. Ада-ием мени адыг дег күштүг, шыдамык болзун дээш, ынчаар адаан чадавас. Адыг ышкаш матпагар, улуг болбазым-за-даа, амыдыралдың аак-кээгин шыдажып эртер шыдамым-на шын. Үр үеде башкылап, хей ажы-төлүм азырап, улуг назылыглар санынче ам кирдим.

Угундан-на малчын өг-бүлөгө өскөн болгаш, ада-ием шээр малды, инекти, ылаңгыя чылгыны кодан долдур азырап өстүрүп чорааннар. «Хей чылгылыг Одучу» деп ады ачамның алызындан ажалгыр, аваангырын херчилеп турар.

Мен Хөл сумузуңуң эге школазын дооскаш, он хар ажа дүжүп чорааш, Тываның баштайгы башкыларының бирээзи даайым Салчак Сотпаевич Лопсаньның бажыңыга туруп алгаш, Кызылдың 2 дугаар ортумак школазынга өөренип кирдим. Даайымның хана өттүр кожа өрээлинге тыва бижикиң үндөзилекчилериниң бирээзи

Хоочуннар аравыста

ТООРУ ЧОК ОДУЧУ ОГЛУ

Александр Адольфович Пальмбах чурттап турганы чаяан болган. Ооң-биле даайымның чугааларын кезээниң-не дыка сонургаар мен. Тыва дылдың эртем талазы-биле олар чугаалажып, харын-даа изиг-изиг маргыжа бээрин дыңнаар турдум. Үргүлчү силиг кеттинген, негелделиг, звилен дарга даайым Салчак Сотпаевич Лопсаньның база хүндүлүг башкым Алексей Мокур-оолович Белек-Байырын ачызында 1949 чылда Кызылдың 2 дугаар ортумак школазын эки доостум (үш дугаар доозукчузу мен).

Ада-иевис бистерни эртем-билигге чедирип аар дээш, 1941 чылда Кызыл чоогунче көшкен. Ондум, Дөгээ-Баары ол ынчаар чайлаар, чазаар, а кыжын хей ажы-төлү аалдан өөрениринге эптиг болзун дээш, Кызыл хоорайның кыдыңга кыштаар чүве. Чоорту Рабочая кудучузуңга бажыңың апардыыс.

Ачам дайын чылдарында Эртем комитетинге, дааранылга фабриказынга ады-биле сөөртүкчүлөп ажалдап турган. Тараа тарааш, ооң дүжүдүн

база малының, Хемчик бажыңга арттырып каан чылгызыңың хей кезиин фронтка ачам берген.

Бежен чылдарның эгезинде колхозтажышкын Тывага эгелей бээрге, амгы Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажыңга «Совет Тыва» колхозка ада-ием киргеш, хамык малын, ол хамаанчок сиген кезер машиназын безин ынаар өргүккенер. Ынчан бистиң өг-бүлевиске дыка берге турганын ама-даа сактып чоруур мен.

Ынчалза-даа ачам черле сагынгыр, белең-селең бергелерге ундараваас киж. Дайын соонда берге чылдарда авам-ачам дам күженишкениң ажалдап, харын-даа сайгарлыкчы чорукту эгелзэн. Каа-Хемниң, Улуг-Хемниң ортулуктарыңга мал чемин четчир кылдыр белеткээш, артыкшылдыын садып-сайгарып, хамык өстүрген малының эддин колхоз базаарыңга садып, сүдүн кожаларыңга үлөп бээр турдулар. Ажы-төлү бистер, ада-иевис ол хире кызып ажалдап турда, оларны эки өөредилгевис, быжыг сагылга-чурумунус-биле өөртүп чордувус.

Ада-иевис чүгле бистерни эвес, төрөлдериңиң хей ажы-төлүн бажыңыңга тургузуп алгаш, школага өөредип, азырап турган. Кирериниң шылгалдаларын дужаар дээш чай санында-ла кайы-даа кожууннарда доозукчулар сөктүп келгеш, бажыңыыс кладовказыңга сыңмайың баарга, даштын бичии бажыңыыска тургаш, ажы-төлдүг безин апаарлар. Дириг чижек: Аваа Чигжитович Монгуштарның баштайгы оглу бистиң бажыңыыска төрүттүнген. «Хей ажы-төлдүг Одучу, Чадамбалар – кайгамчык-ла буяңныг өг-бүлө!» – дишкен мөгейишкени, четтиришкениң

чылыг сестери ажы-төлү бистерни улам сорук кириер чорду.

Абаканның башкы институтунун төөгү факультетин кызыл диплом-биле дооскаш, 1952 чылда Кызыл-Мажалык школазыңга чыл хире өөредилге эргелекчилеп ажалдап чорумда, Тыва автономнуг областың өөредилге килдизиниң школалар харыылаар инспекторунга томуйлаан. Бир-ле катап ажылым аайы-биле Мөңгүн-Тайгаже сургакчылап чорааш, бир аныяк, чараш кыс Айызан Салчак уруу Серенбилди көргөш, уйгу-дыжым чидирипкен мен. Удаваанда удуртукчулар мурнунга Мугур-Аксыга ажалдаар күзелимиң илереттим. Чүгле ол школаны директорладып чорудуп болур бис деп негелде салган. Ынчаар-ла мээң күзелим боттанып, ынакшааным Серенбил-лим-биле өг-бүлө туттум.

Мугур-Аксы школазын бут кырыңга тургузар дээш, кызып ажалдааным түңнелинде интернатка кожаландыр үш чаа тудугну кылдыртым. Интернатта орундөжекте хөвөнниг кудустар-биле хандырып, тууйбу суугуларны салдырган мен ийин. Мээң ажалдап турар үемде 360 өөреникчи өөренир чаа школа ажылгалга киргенинге дыка өөрүп чоруур мен. Мөңгүн-Тайга кожуунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизинге, Мугур-Аксы школазыңга төөгү башкылап чордум.

Амыдыралда дески чүве чок, ажы-төлүм авазын, дөрт оглумну озал-ондактан, аарыг уржуундан чидирдим. Күрүне, чазаамдан алган шаңналдарым хей. Ол шаңнал-макталдан артык уругларым, уйнуктарым мени өөртүп чорлар. Улуг уруум Галина башкы институтунга лаборанта-тылап чорааш, пенсияже үнген, 2 оолдуг. Саяна уруум башкы университетин (физмат) дооскаш, Мугур-Аксында физика,

сан башкылап чор. Ол 1 оолдуг. Ак-Туруг чурт шагдаа күдээм Чараш-оглуш киж. холундан эр апарза-даа, оларның аж. Айлаана Мугур-Аксында, специалист, Айдың Мо башкы, Сулдем Мугур-А спорт школада тренер-Сылдыс ДОСААФ-ты до ам шеригде. Уруум Рита эге класстар башкызы, Борис Күжүгет Барумда ч бригадир. Оларның аж. Алдынай Кемеровону, институтунда (фармфа курсчу, уйнуум Чойгу – Кы №3 школада 4-кү классчы, багай Саадакай уруумну Меңги Москвада студен классчы Артыш Тоолайлы школаның доозукчузу...

Ол уйнуктарың 19 (18 оол) чедир санааш, ол ажы-төлүңге будалып кал. Адыг Одучуевич М. Тайгазыңың чоок-кавы ринче чадаг аян-чорук к эм оъттар чыырындан а шүлүктөр, чечен чугаалар ринге ынак. Ам ооң чогаа «Найыралчы хертектер шүлүүн номчунар даан:

Бактавайн-даа, мактавайн-даа

Байгы шынын сөглөп ор Кым, чүү-даа онза демден Хертектерим база-ла ы

Хектиң үнү хоюг, өткүт Хертек оглу кемчок, то Сеткили таан уян, чым Чечек ышкаш чараш, өң

Өөр-өнер чону-биле Өжээннешпес, найыралч Өске киж. эжи болган Өөрзүрек хертектер ди

Төөгүдөн сөөгү быжыг, Төрөл чону демниг, мерг Аваангыр-даа, соруктуг-Ажыл-ишчи хертектер д

Зоя ДОН

Россияның чогаа лар эвилелиниң киж. Москвада сургуул-аспи

Көдээ ном саңында

КИЖИ САЛГАЛЫ-БИЛЕ БЫЖЫГ

Бо чылды Бойдус камгалалының чылы кылдыр чарлааны амгы үениң негелдизинге кончуг-ла дүжүп, таарышкан болуп турар.

Чер кырында амылыг амытаннарны, дескиндир турар хүрээлелди камгалаары киж. бүгүдизиниң ыдыктыг хүлээлгези деп санап турар бис. Бурунгуларыыстың биске арттырып кааны каас-чараш, бай-байлак чер-чуртувусту хумагалап, камгалап чоруур кылдыр өзүп орар чалыг салгалга өөредир биске дорт хамаарылгалыг. Тес-Хем кожуунуң библиотека ажалдакчылары тыва чонунуң национал байырлалдары Шагаа болгаш Наадымга тураскааткан хемчеглерден өске аржаан, суг бажы дагыры, оваа, ыяш дагыры дээш оон-даа өске хей санныг байырлалдарга киржип, алдарлыг кижилерниң, езу-чаңчылдарны сагырының болгаш ыдыктыг черлерниң дугайында, дескиндир хүрээлелди канчаар камгалаарының талазы-биле материалдарны чыып, белеткеп кылгаш, номчукчулар ортузунга ажалды үргүлчү чорудуп турар.

Самагалдайның Чооду Кара-Күске аттыг уруглар библиотеказында (эргелекчизи Э.С. Сарыглар) «Аныяк шинчилекчи» деп чурт-шинчилеп клуву көскү ажалдап турар. Клубтун кижикчилери кожуунуң төөгүзүн, алдарлыг кижилериниң дугайында «Тес-Хем дугайында шүлүктөр болгаш ырлар», «Тес-Хем кожуунда губернатор төлөвилелдери», «Эки турачы чаңгыс чер-чурттугларыыс» дээш өске-даа материалдарны чыып турар болгаш хемчеглер эрттиреринге ажалдакчыларга улуг дуза-

ны көргүзүп турар.

О-Шынаа суурнуң библиотеказында «Оруккунуң аялгалары» деп чечен чогаал каттыжышкыны (удуртукчузу Н.Ч. Хажылылай) ажалдап турар. Ында чогаалга сундулуг, салым-чаяанныг бичии уругларны хаара тудуп, чогаалчылар-биле солун ужуражылгаларны эрттирип, анзы-бүрү уран номчулга мөөрейлеринге киржикчилерни белеткээш, кириштирип турар. Ол библиотекега хоочун тоолчу Маңнай Ооржактың 125 харлааныңга тураскааткан «Маңнай кырган-ачайның тоолдары», «Тывызым дытта, тоолум дошта», Чыргалаңды библиотеказыңга «Тываның ирбижи, чогаалчы М. Ховалыгның ажалыңи», Ак-Эриктиң библиотеказыңга «Тыва – төрзэн черим», Самагалдайның төп библиотеказыңга «Чеченнежи ойнаалам, че!» деп хемчеглерни солун эрттиргенер. У-Шынааның библиотека ажалдакчызы Ч.Араваа О-Шынаа суурга болуп эрткен «Снежный барс» республика чергелиг мөөрейге ховар дириг амытан ирбиштиң хевирин эң-не тывынгыр, чараш кылгаш, хол-биле кылган кылыглар мөөрейинге тилекчи болган.

Бо чылын ТР-ниң алдарлыг ажалдакчызы, чогаалчы Алдын-кыс Чамзырыновна Комбунуң 70 харлаан юбилейин кожуун девискээринге байырлыг байдалга эрттирип, «Авам ышкаш, авыралдыг Эрзин-Тезим» деп кожуун чергелиг уран номчулга мөөрейи-биле түңнөп дооскан.

Кожуунуң төп библиотеказының баа-зазында «60 харлыглар» деп хоочуннар клувунуң кижигүннери (удуртукчузу М.С.

Монгуш) кандыг-даа хемчеглерден чыда калбайн киржип, аныяк-өскенге дагыныкчы, сумелекчи база үлегер болуп чоруурлар.

Бо чыл черле кончуг ылгавырлыг солун болушкуннарлыг чыл болуп тур. Кожуунга келген аалчылар бистиң библиотеказының база хүндүлүг аалчылары болганнар. Тываның база бир хүндүлүг өгбелери Анай Балчыровна база Валерий Ховалыгович Кара-оолдар, Тываның Улустун эмчизи Екатерина Кыргысовна Норбу, чогаалчы Чооду Кара-Күске, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажалдакчызы Урана Хертек, «Шын» солунуң корреспондентизи Алдынай Соян болгаш өскелерни-даа адап болур. База бир онзагай аалчылар, бистиң чаңгыс чер-чурттувус, «Шын» солунуң кол редактору, чогаалчы Александр Шоюн өөнүн ишти Зоя Кек-ооловна, биология эртемнериниң доктору Сергей Ондар-биле аалдап кээрге, солун ужуражылганы кылдыыс. Келген аалчылар библиоте-ка ажалдакчыларыңга чылыг, чымчак күззешкиннерин тускай дептерге бижээш, айттынып турдулар.

Ырак-чооктан келген чонга Ыдык арт сен, Калдак-Хамар. Чогаалчы Өөлөт Чинмиттин бо одуругларында бижээни ышкаш, көскү барымдаа-зы болуп, кожавыс Моол Республиканың күрүне ажалдакчыларын Чаа-Оваа арт кырыңга уткуп алгаш, оларга кожуунуң кыска төөгүзүн база ыдыктыг Калдак-Хамар арт дугайында кыска допчулалды кылып, таныштырдыыс.

Культура болгаш көдээ ажал-а-яамыларының чорудуп турары «Сель туристическое стойбище» деп мөөре киржип турар Василий Хурагануң Даг аттыг, Тамир Кунгааның Оттуг-С аттыг аал-коданныңга чедип, олар-б ужуражып чугаалажырга, онзагай со болду. ТР-ниң культура сайыдының с лакчызы М. Монгуш, туризм талазы-б консультант А. Оюн баштаан комиссия ол аалдарның турар черлериниң б кижикчилерниң дугайында кыска доп лалды таныштырдыыс. Оларның кы турар бажың-балгады, өг-оранында уд орун-дөжээ, чемненир чери, ойна дыштаныр булуңнары, чунар-баж дээш оон-даа өске чүүлдерин турист ге, аалчыларга таарымчалыг кылды кылган болду. Коданнарда мал-маган тудуп, туристерге тускай маршруттар чогаадып кылып алган, оларны айт чадаг, машинага-даа олуртуп, ыңай-б чурумалдыг черлерге экскурсиялар чоруурунга белең болдулар. Мөөрейи кижикчилери улаштыр кылып алыска-рар ажалдарының дугайында күзөлдө илере-дип чугааладылар. Бо бүгүнү «Т 24» каналдың А.Садыгов, «Новый ве каналдан Д.Баян-Богус, Э.Ховалыг, «П информ» солундан А.Сенди улуг сону-гал-биле көрүп танышканнар.

Төрзэн Тывавыстың чараш бойду-румалын камгалап, өгбелеривистен д чып келген чаагай езу-чаңчылдарыыс алдарлыг кижилеривисти ырак-чоо келген аалчыларыыска таныштыр көргүзериниң талазы-биле ажалыыс ама-даа уламчылаар бис.

Наталья ДУГАР-О

Тес-Хем кожуунуң төпчүткен

Өлүм чок ыраажы дугайында

ХҮН АТТЫГ СЫЛДЫС

«... Ооң ырыларын дыңнап өскөн мен, ам ол ырыларны мээң ажы-төлүм дыңнап чоруур. Бодаарымга, мээң ажы-төлүмнүн ажы-төлү база ооң ырыларын дыңнап өзерлер боор», «Виктор Цойнуң өлүм чок ырылары турда, ол бистин чүрекертивиске менге артар» дээн сөстөрнү ыраажының муң-муң мөгөйкчилери Интернетте социал четкилерде бижип турар.

Диринг чораан болза, июнь 21-рок-ыраажы, чурукчу, гитарист Виктор Цой 55 харлаар турган. ыңнап-ла, эрткен чүс чылдың чылдарының төнчүзү, 90-жылдарның эгезинде эш-өөрүм, килерим-биле ооң ырылар кассеталыг магнитофон дыңнап, билдингир, бөдүүн өстөрлүг, гитарага ойнаарга, эге эвес аккордтарлыг ырылар ырлажып чораанывыс ыңдырып келир. Ыраажының ырыга «Кукушка», «Мы ждем тебя», «Группа крови», «Звезда имени Солнце» деп ырылар ам-даа кинолардан, теле-кине, радиодан кижы бо-ла

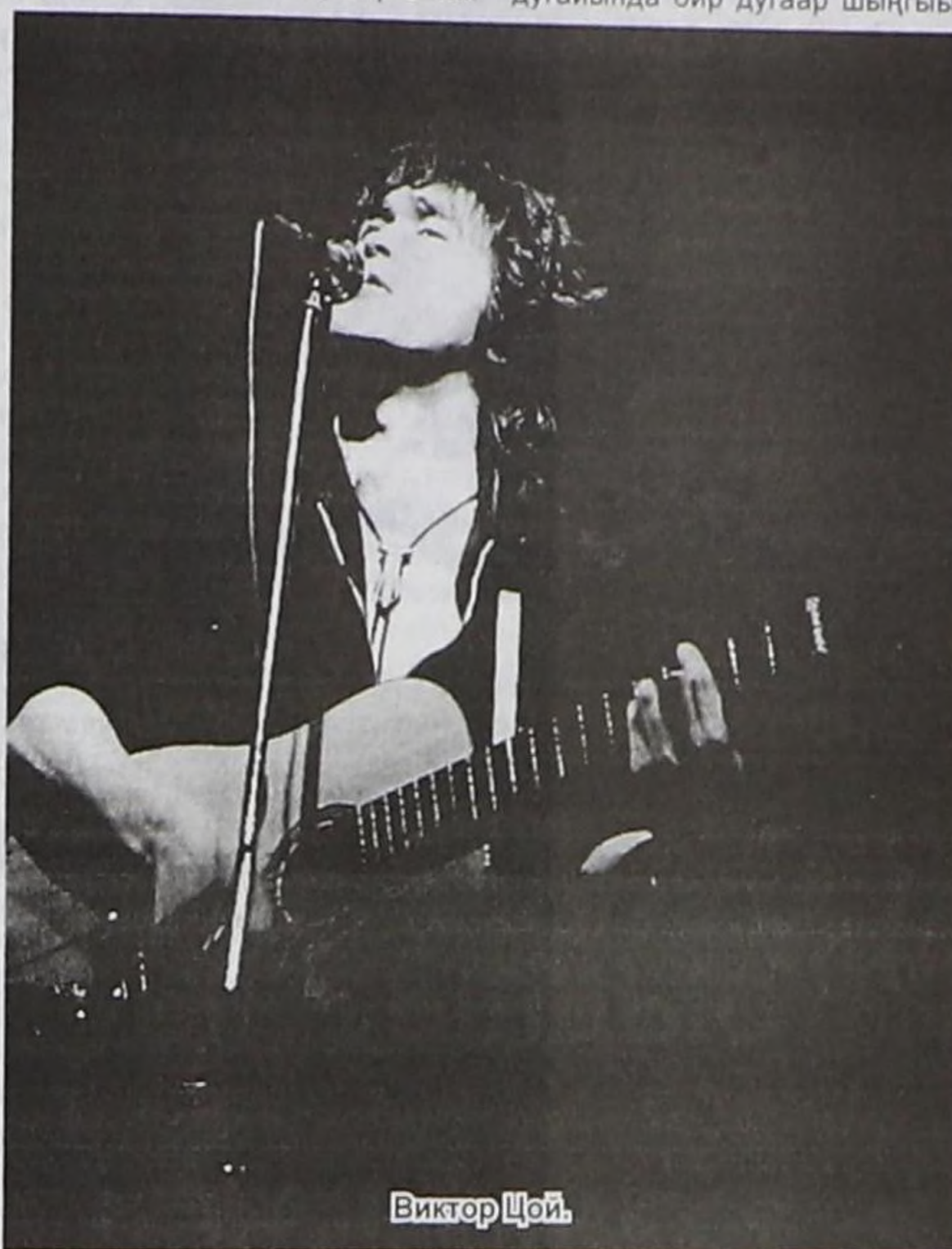
Тигер чурттуг бөдүүн оолчу-
ттын шүлүк, аялга бижиир
ахы кылдыр хевирлетти-
нге чүү салдарлыг болга-
Урлары-биле ол биске
чугаалаксап турганыл? Ол
аш аныяк назынында хе-
дириг өртемчейден чар-
хоораан соонда ыраажынын
ен звес кыска амыдыралы
тургаарлар-ла хөй.

Виктор 1962 чылдың июнь
Ленинград хоорайга күш-
тура башкызы Валентина
льевна биле инженер Ро-
Максимович Цойларның
өлезинге төрүттүнген. Ол өг-
нин чаңгыс-ла төлү чораан.
ыг-даа ада-ие ажы-төлүн
онзагай киж и болзун деп
р болгай. «Ийи аңгы хандан
түнген уруглар онзагай
чааянын кижилер болур
аңгыс звес удаа номчаан
- деп, Викторнун авазы
интервьюга чугаалаан, -
н оглуvus хайнак, мен -
мдезин ленинградчы, а өөм
көрөй сөөктүг, Казахстан
т. Витяның бичиизинде-ле
рунга сонуургалы оттуп
». Ол дыка эки чуруттунар,
кылыр турган. » Авазы
н салым-чаяанын сайзыра-
эш, классиктиг чогаалдар
п, чогаадыкчы сонуур-
рын деткип эгелээн. Эге
арга-ла бир хүн чурулга
зынче, дараазында хүн
школазынче барып эге-
8-ки класска-ла эжи Мак-
шков-биле «Палата №6»
лүктү тургузуп алганнар.
класс соонда чурутту-
илин уламчылаары-биле
аттыг чурулга училище-
кырип алган. Витяга пла-
янзы-бүрү шрифтер би-
руурунун орунуга хөгжүм
ы сагыш-сеткилинге чоок
Эштери Максим Пашков,
нчы Толик Смирнов-биле
ы ырыларны чогаадып,
ениң танцы кезээлеринге
ып эгелээннер. Ол үеде
Дугайында чүгле чоок

эш-өөрү билир турган. Ынчан
рок аялга хоруглуг турган үелер.
Бир чыл хире өөренип чорда, ону
зштери-биле училищеден багай
өөредилгези дээш үндүрүпкен.

Виктор кежээки школага өөрөнмишаан, заводка аялдай берген. Оглуңуң чогаадыкчы салым-чаяаның чидирбес дээш авазы үргүлчү деткип чораан. 70 чылдарда орус рок турбаан, оон сөөлзүредир «Машина времени» бөлүү тытпып келген. Кандыг-даа ыраажылар ыкшаа, Цой эгезин-де өскө ыраажыларың өттүнүп ырлап эгелзэн. Оон бир ынаа

төрүттүнүп эгелзэн. Ол бажыңга чаңгыс үзеп-бодалдыг, рок аялга сонуургаар Алексей Рыбин-биле база таныжып алган. Кайызы-даа «Битлзтиң», «Стоунзтун», «Генезистин» ырыларын, аялгаларын сонуургаар, дыңнаар, ырлажыр, чаа чалгыгның кижилери турган. Цойнуң «Мои друзья» деп ырызында ол үениң аныяктарының амыдыралы, кызыгаар чок хөлгээшкинери, а ооң артында чүнү-даа өскертиптер, кылыптар арга чогу, муңгаралы кирип турар. Цой эш-өөрүнүн дугайында бир дугаар шыңгып

Виктор Цой.

ыраажызы Михаил Боярский турган. Ооң шупту концерттерин көрүп, ырыларының репертуарын билир турган. Боярскийның стилин сонугургаар чораан. Ол үениң аныяктары панк стили – идик-хевинге хөй-ле илчир белер, кызар-өөктер ызыртыр бажының дүгүн аскыр дагааның чалаазы ышкаш таартыр турган болгай. «Витя кажан-даа бистиң тенек чүүлдеривиске каттышпас чораан. Ол чүглө биче, бөдүүн сеткилдиг звес, иштики делегейи шала эгениичел чораан» — деп, эштери сактып чугаалаар. Ол эки талалары чамдыкта ооң сайзыралынга шаптык кадып турган. Викторну эштери, авазы, сөөлүндө кадайы Марианна үргүлчү күткүп, амыратпастадып, сен дыка хөй солун чүүлдү кылып шыдаар сен деп, сеткилин оттур: «Бо хире хөйүнү билир, угааның кижиге сеңэз шүлүк бижири чүү-даа звес-дир» — деп чугаалаар турганнар. Бир-ле катап эш-өөр чыылган черге, коридорже үнгөш, бичии-ле када «Мои друзья» деп ырызын чогаады шаапкан. Ол ооң баштайгы ырыларының бирээзи болган. Оон эгелээш-ле ыры бижиир талантызы оттуп, куттулуп-ла эгелээн. Олар үргүлчү Тиеллеге парыгының чанында кожазы Свин деп шолалыг эжи Андрей Пановтуң бажыңыга чыгып турганнар. Чүге дизе ооң бажыңында хөгжүм аппаратуразы бар. Аңаа оларның сураглыг ырылары

көрүжүн ол ырызында бижээн.

Виктор ол үелерде профессионал-техниктиг училищеге өөренип тургаш, амыдыралында бир кол кижизи Марианна-биле таныжып алган. Цирке каастакчы, костюмерлеп ажылдап турган Марианна Викторнуң ырыларынга хандыкшып, ону күзелди-биле деткип турган.

Виктор черле эки кижилерге таваржырынга чоруу чогуңгур кижиге болган. Ол үеде ат-сураа билдингир апарган Борис Гребенщиков-биле («Акваариум» рок-бөлүктүн хөгжүмчүзү) таныжып алганы база ооң чогаадыкчы ажылынга улуг идигин берген. Борис Викторнуң онзагай ырыларын дыңнааш, салым-чаяанның аныяк ыраажыны Ленинградтын үн биждер студиясының директору Андрей Тропиллогга ужураштырган. Ол студияга «Акваариум» рок-бөлүктүн киржилгези-биле бирги «Кино» бөлүмүнүн «45» деп альбому төрүттүнгөн.

Ада-иезиниң чанынга звес, аңгы бот-тускайлаң амыдыралдың бергелерин көрүп эгелзэннер – аңгы-аңгы квартиралар солуур, акша чедишпес. 1984 чылдың февраль 4-те Марианна биле Виктор бадыланчып алганнар. «Кино» бөлүү база тургустунган, чаа «Начальник Камчатки» деп альбому база чырыкче үнгөн. «Кино» бөлүү рок-фестивальдарга кирип, Свердловск, Новосибирск хоорайларга

концерттерин көргүзүп эгелзэн-
нер. Виктор Цойнуң, «Кино»
бөлүүнүң ат-сураа алгып, сылды-
зы чырып эгелзэн үези ол.

1985 чылдын июль 26-да оглу төрүттүнгөн. Аныяк өг-бүлөгө төнчү чок түвектиг чуртталга эгелзэн. Виктор оглунуң чөргектерин хүнзедир чуур, дүнелерде күүнҗа гитарага ойноп хонар, аңгы-аңгы хоорайлардагы консерватория, ужу-ражылгалар... Оглу Саага дыка ынак, эргим ачазы чораан.

Витя чеже-даа үндэзин ленинградчы болза, ооң мөзү-бүдүжүндө Чөөн чүк ханы бар болгаш, үргүлчү Чөөн чүкке хамаарылгалыг чүүл бүрүзүн сонуургаар чораан. Бляшка дүрзүлөр чазаар нэзке деп чөөн чүктүн ус-шеверлериниң уран чүүлүн сонуургап, чазаан дүрзүлерин эш-өөрүнгө белекке бээр турган. Ол белекке берген дүрзүлерин эш-өөрү ам-даа өг-бүлөзінде эң-не эргим суй белек кылдыр шыгжап чоруур.

1988 жыл. «Казахфильмге» «Игла» деп кинонун кол ролунга ойнап турар уези. Виктор Алма-Атанын керей ресторанына дыка ур олурар чаңылдыг турган. Ооң паспортунда «русский» деп би-жилп каан-даа болза, ол ачазынын чаңгыс чер-чурттуглары-биле күзелин хандыр хөөрежи турган. Ол япон чонну, ол чурттуң культуразын аажок сонуургаар чораан. Сөөлүндө хун үнөр чуртка четкеш, магадап ханмаан. Ол мурнунда-ла япон поэзияга хандыкып, хэй номчуп турган болза, ам ону сагаш-сеткилинге чоок хүлээп алган.

1989 чылда «Игла» совет кинолар аразындан прокатка 2-ги черде, а Цой чылдың эң эки актеру деп атка төлептиг болган. Оон эгелээш-ле ыраажының атсураа алгып, фестивальдарга, концерттерге киржип эгелээн. Оң-биле черелештир одакчылап ажилдап турган «Камчатка» деп адаары котельнаязын Ленинградтың рок-хөгжүмчүлери чыглыр клуб кылдыр эде кылып алган турган. Аңаа атсураглыг рок-хөгжүмчүлөр, кинорежиссерлар, ыраажылар, чурукчулар арга-дуржулга солчур, хөгжүмге ойнаар, ырлажыр, езулуг-ла чогаадкычы кижилерниң чыглыр, хөглээр төвү болган. Түңнөп чугаалаарга, «Камчатка» чечектелип, чогаадкычы кижилерниң ажылы быжыгып, сайзырап эгелээн.

В. Цой «Игла» деп кинозундан аңгыда «Конец каникул», «Ия-хха», «Рок», «Асса» деп киноларга база ойнаан. Эң-не суралгы альбомнары «Группа крови», «Звезда по имени Солнце» Виктор Цойну болгаш «Кино» бөлүүн алдаржыткан.

1990 чылдың август 15-те Виктор, чаа альбомун билеткеп турар үеде, хенертен авто-хай-халапка таварышкаш, чыры өртемчейден кезээ мөңгедө чоруптар. Судмедэкспертерниң түңнели-биле автомашиназын мунуп чорааш, удуй берген деп түнүннэн. Херек кырында чүү болганын ам бо үеде кым-даа чугаалап шыдавас. Кыска на-зыында муң-муң кижилерниң чүректеринге дыка хөй чараш ырыларны база киноларда бодунуң онзагай омур-хевирин арттырган «Сылдыстың» чырык оуду кажан-даа өшпөс дээрзи сөс чокка-ла билдингир. Өлүм чок ырылары турда, ол бистиң чүректеривиске мөңгө артар.

Алдынай СОЯН
белеткээн.

**Аймааның
чоргааралы**

БАШТАЙГЫ БАШКЫ

Баштайгы башкыларның бирээзи Серээдар Малчын-ович Демчик эртем-билиг чедип алыры-биле аалын-дан 15 харлыында аътта-ныпкан...

Ачамның удаазы Серээдар Малчыновичиниң угаангыр-са-
гынгырын чонумга таныштырайн.
Ол он уругларның үш дугаары
болуп 1923 чылда Шара-Нуурнуң
«Чылгы дашка» төрүттүнген.
Даштындан көөргө, узун-чаагай,
бекки хаайлыг. Эки танывас киж
акыкысты көөр болза, орус омак-
тыг деп бодаар боор.

Эртем-билигге сундулуу бичи чаш чылдарында-ла илереттинген. Ол аалынга дыштанып келген санында-ла, хөй номнарын үүргезинге чүктээш, тейлер аразынче чорупкаш, кара кезжэ хүн ажа бергенде чанып келир. Ортумак школазын дооскан соонда, улаштыр Абаканның башкы институтунуң физика-математика факультетинче дужаап кирип алгаш, институтун кызыл диплом-биле доозуп алгаш келген. Ада-иези оглун чидирипкеш, ыглажып-сыктажып каапканының соонда, оглу эдзди эртем-билиг чедип алган бо кирип кээрге, өөрүшкүнүң карак чаштары база дамдылаан болбас ийик бе. Оон ол Кызыл-Чыраа школазының бирги интеллигент башкызы болу берген.

Сергездар Малчыновичиниң дуңмалары акызының изин салгап, башкы эртемниг болганнар. Сенден Малчынович орус дыл болгаш тыва дыл башкызы, удаа-зы Даш-оол Маадырович биолог башкы, төрөл дуңмазы Көгел Шурун-Кара төөгү башкызы, Белек Даш-ооловна эге класстар башкызы дзэш оон ыңай-даа уламчылап болур.

Серээдар Малчынович башкы мергежилдинге 42 чыл ажылдаан. Самагалдай школазынга оралакчылап, Берт-Даг школазынга директорлап, Тожу кожууннуң өөредилге килдизинге хүндүлүг дыштанылгаже үгүңгөже, чедир ажылдаан. Оң эртем-билигге чедирген өөреникчилери башкызының ажылынга кызымаан, угаангыр-сагынгырын магадаарлар. Сургуулдары база эртем-билиг чедип алган, эки үрүтүнелдиг ажылдап чоруурлар. Оларга кожуун чагырыкчызының оралакчызы Виктор Довууевич Чооду, терапевт эмчи Мария Биженовна Оюн-Чооду, Кызыл кожууннуң чагырга даргазы Валентин Иванович Ендан дээш өскелерни-даа адап болур.

Акыйыс шөлзөзүнүн үзүндө өскөн-төрзөн Шара-Нуурун эргип келгеш, чер-чуртунуң кызыгаарын бараадаар. Кызыгаарның бээр кызырлып турарыңа хараадап: "Чашкы үемде хой кадарып чорaan черлерим өскенин апарган-дыр" – деп хомудап чугаалаар турган.

Школачы чылдарымда Серээдар даайымның бажыңга турган мен. Ол бажында ном-дептериниң, солун-сеткүүлдүн хөйүн аажок магадаар ийик мен. Ооң-на ужундан боор, амгы үеде мээң өрзалимде, удуур орнум чанында хөй-ле номнар, солуннар, сеткүүлдер чыгып чыдар.

Бистиң аймаавыстың ажы-
төлүнгө даайывыстың чагыг-сөзү
чаңыланып, ооң окур-хевири,
дээрде чайнаан сылдыс дег,
чүрөктеривисте кеззэ-мөңгөдө
хып чоруур.

Клара НАМЗЫРАЙ.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайның кудумчуларына, ында бажыңнарның чаны-биле бистер амыдыралывыс, ажил-херээвис аайы-биле кайы бир черже далажып, азы таваар селгүүстөп чоруур бис. Чамдыкта бистиң сагыжывыска бо хоорай канчаар туттунган, кандыг кижилер ону тудуп, аңаа чурттап чорааннар ирги дээн бодамдар-даа кирип келгилээр.

Кызыл хоорайның библиотекалары чурт-шинчилел ажилдарын шаандан бээр чорудуп, найысылалдың төөгүзүнүң дугайында материалдарны чыып, оларны системажыдып, ооң-биле номчукчуларны таныштырып турар. Хоорайның Крупская аттыг төп библиотеказына чурт-шинчилел килдизин 2011 чылда ажыткан, аңаа чурт-шинчилел ажилдарын колдады чорудуп келген. Чурт-шинчилел килдизиниң фондунда Кызыл хоорайның төөгүзүнүң дугайында хей солун материалдар бар. Оларның чамдыгы хей-ниитиге шоолугла билдинмес. Төөгүнүң ыңдыг ховар материалдары-биле номчукчуларны Крупская библиотеканың ажилдакчылары чуруктарлыг болгаш тайылбырлыг делгелгелерге, Кызылдың төөгүзүнүң дугайында билиглер турнирлеринге, илеткелдерге дээш өске-даа ажылдар үезинде таныштырып турар. Чижээлээрге, хоорайның төөгүзүндө мындыг солун болушкуннар бар.

Амгы Кызылдың шаг шаанда Белоцарскиниң тудуун эгелээниниң херечизи, бистиң хоорайывыска ынчан болуп турган болушкуннарны, ол шагда аңаа чурттап чораан кижилерни чурукка тырттырып, төөгүгө үнелиг хей фото-чуруктарны арттырып каан Владимир Ермолаев мынча деп бижээн: «Ол бажың бистиң хоорайывыстан үш хар улуг, ону 1911 чылда хараганнар аразына туткан, а Белоцарскини 1914 чылда тудуп кирипкен. Беш ханалыг бажың, Ленин кудумчунда турар, дугаары 43». Ам ол бажың чок, ооң орнунда хей квартиралыг бажың турар, ханазында тураскаал самбыра азып каан.

Революсчу болушкуннарның түңнелинде большевиктер тиилеп, Тывага совет эрге-чагырга доктааган соонда, 1919 чылда тус черниң орус чурттакчыларының хуралына Белоцарск хоорайны Красный хоорай кылдыр өскерттир адаан. Эде адаарын Тыва Арат Республиканы тургузарына улуг үлүүн кириштирген Иннокентий Сафьянов саналдаан. 1921 чылда Тыва Арат Республика тургустунарга, Красный хоорайны Кызыл хоорай кылдыр база катап эде адааш, чаа тургустунган тыва күрүнениң найысылалы кылдыр доктааткан. Найысылалды хоорай деп-даа турган болза, эрткен вектиң 20 чылдарының төңчүзүндө аңаа хей кезинде өглер, а

А.Н. Крупская аттыг библиотекада

ХООРАЙ САКТЫП, САГЫНДЫРЫП ТУРАР...

бажыңнар эвээш турган. 30 чылдарның эгезинде Красноярск хоорайдан тудугчулар келгеш, бажыңнарны көвүдөдир тудуп кирипкен. Совет хамаатыларның клуву (Тыва филармонияның амгы бажыңы), Өөредилге комбинаты (№ 2 школаның амгы бажыңы), Тываның чазааның Шагдыр-оол аттыг клуву (Тыва үндезин культура төвүнүң эрги бажыңы) дээш өске-даа албан черлериниң бажыңнарын 30-40 чылдарда тудуп дооскан. 1938 чылга чедир Кызылга 898 бажың туттунуп, кудумчулар тыптып, оларны адап эгелээн. Чижээлээрге, амгы Каа-Хем кудумчунуң ады Болотный, Мугур кудумчунуң – Садовый, Интернациональнаяның – Улуг-Хем, Гагарин кудумчунуң ады Песчанка.

Кызылга бажыңнар туттунуп, хоорай улгадып-даа келгенде, ол хараганнарлыг, доврактыг кудумчуларлыг турган. 1931 чылда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели хоорайны ногаанчыдар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал езугаар хоорайда албан черлери, бажыңнар ээлери

бажыңнарның чанына ыяштарны олуртур ужурлуг. Тыва Арат Республиканы 1944 чылда ССРЭ-ниң составына кириген соонда найысылалды план езугаар тудуп, ногаанчыдып эгелээн.

Кызыл хоорайның кудумчуларының төөгүзү Тываның бодунуң, ССРЭ-ниң, ооң хамаатыларының, улуг чуртка болуп турган төөгүлүг болушкуннарның көрүнчүү. Совет Эвилелиниң составына ТАР-ны кириген соонда совет аттар-биле кудумчуларны адаан. Чижээлээрге, Улуг-Хем кудумчу Интернациональная аттыг апарган. Төөгүлүг болушкуннар, ооң киржикчилери-биле холбаалыг аттыг кудумчулар тыптып келген. Тываның кызыл партизаннарының командири Сергей Кочетовтуң ады-биле төп кудумчуларның бирээзин адаан. Совет күрүнениң үндезилекчизи Ленинниң адын Кызылдың кол кудумчуларының бирээзи эдилеп турар. 1980 чылдарның ийиги чартында ССРЭ-ниң өске хоорайларындан тудугчулар бажыңнар тудуп каарга, тудугчуларның чурту хоорайларның атта-

ры-биле кудумчуларны адаан: Москва, Иркутская, Ангарский бульвар. Т. социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнү туразына улуг үлүүн кириген кижилер аттары-биле база кудумчуларны Салчак Тока, эртемден Александр Бах, чурукчу Василий Демин, ч. Салим Сюрюн-оол, малчын С. Лопсаңчап дээш оон-даа өске.

Кызыл хоорайның үндезиле Россиядан Тывага тараачыннар к эргелелдин даргазы турган Владимир Константинович Габаевтиң ады хоорайның кудумчуларының бир чокта чаа адаан.

Кызыл хоорайның төөгүзүн кудумчуларга, эң ылаңгыя өзүп оранга таныштырар дээш, Крупская библиотеканың чурт-шинчилел ажилдың яңы-бүрү аргаларын а турар. Ол дээрге библиотеканың бырларына Кызылдың төөгүзүн дугайында чуруктар, номнар делгел хоорайның хоочун чурттакчылары номчукчуларның ужуражышкы дээш оон-даа өске. Эң ылаңгыя хоорайның хүнүн демдегледип тур ийрлал үезинде ол ажил улам ханлыг, солун апаар. Чижээлээрге, «Х стадионга аныктарның дискотека үезинде оларның чурттап, өөр ажилдап турары хоорайның төөгү дугайында викторина дыка солтип, найысылалдың төөгүзүгө о уругларның сонугралыг хайындыр.

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тыва байырлалының хүннеринде Кызыл төпчүткен библиотека система шөлдеринге бистиң чаңгыс чертугларывыс маадырларның дуга яңы-бүрү хевирниң хемчеглери тирип турар. Чижээлээрге, Орус тура төвүндө шөлге «Михаил Бу (М.Лермонтов аттыг салбыр), Арбат «Маадырлар – тыва эки турач (хоорайның Н.Крупская аттыг төп библиотеканың, С.Маршак аттыг бичии у салбыры) деп темаларга чуруктар, делгелгелерин, викториналарны б хөглүг оюннарны организастан.

2010 чылдан Н.Крупская аттыг библиотека «Хоорайның баштыңнар кылган онзагай ажил-херектери» деп демдегелдерин чорудуп, «Бодун б хоорайның дугайында төөгүп бер библиографтыг орук картазын тур талазы-биле ажилды уламчылап тур

Чурукта: В.К. Габаев биле Бадыргы ноян (эрткен вектиң эгел тырттырган чурук).

Инна ХОМУ

Кызыл хоорайның Н.Крупская аттыг төп библиотеказының шинчилел килдизиниң эргелек (Чурук интернет «В.К. Габаев Кы

Төрөөн черивис хайыразы

ТӨЛДҮГ БОЛУКСАЗА...

Бистиң бо тоол чурту Тывавыста, шынап-ла, тывызыксыг черлер бар. Оларның бирээзи — Бай-Тайга кожунда Шивилиг аржаанындан 2,5-3 км хире черде турар хая. Чон ону «Дүрзү-Хая» деп адап алган. Көөрге, ылап-ла, оолдарның ол бир чараш «херекселинге» дыка демей, кожагар хая. Ол хаяның чанында черден хапчыктарга демей 2 хая баштары уштунуп келген. Ажы-төлдүг болуксаан улус албан-биле аңаа чедип, айдыс-саңын салып, агын-көгүн баглааш, чалбарып, улуг бүзүрел-биле сеткилиниң ханы-зындан дилеп

Авыралдыг Дүрзү-Хая, Ачы-дузаң көргүзүп, өршээ! Ажы-төлдөн хайырлап көр, Аас-кежин берип, өршээ! деп чалбаргылааш, Дүрзү-Хаяны куспактап каарга, шынап-

ла, төлдүг апаарын караам-биле көрүп бүзүредим. Сөөлгү чижек: 2016 чылда Чеди-Хөл кожундан аңаа чүдүп келген херээжен кижиге 46 харлыында 2017 чылдың май айда оолдуг болду. Бүзүрөвес

аргажок, ыңдыг буянын хая-дыр. Бойдуста боду бүткен чүве бүрүзү черле ужур-уткалыг болурунун херечизи ол-дур. Ынаар «УАЗ» ышкаш бедик дугуйлуг машина чедер, арга-

«Дүрзү-Хая».

Шивилиг аржаан.

жык черде орукта улуг даштар бар. Ынчангаш улус колдуунда аңаа Шивилиг аржаанындан чадап чедип турар. Дүрзү-Хаяның чанында өске улуг хаяларны улус көргөш, база амытаннарга демейлээн болгулаар чорду: бир кижиге пага дээр, өскези селеске дээр, үшкүзү мырыңай чаан-дыр суг дигилээр. Та бүзүрөңер, та бүзүрөңер, оозун бодуңар-ла болгап көрүңер. Бурган кижиге бүрүзүнүң бүзүрээни-биле бээр

болгай.

Мен бо материалды о чаңгыс-даа кижиге дузала эки-ле ыйнаан деп бодам-бижидим, хөөкүй төлдөңип, а аас-кежиктиг апаар чада! Өршээ, хайыракан!

Авыралдыг Дүрзү-Хая, Ам-даа хей чыл чуртта, чур Албатыңа дузаң көргүс, Ажы-төлдөр көвүдөзин!

Анчымаа ХЕРТ

Бай-Тайга кож

Ном болгаш номчукчу

Алтай чаң – ооң чүрээнде

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНГА
ЧООК НОМ

Бронтой Янгович Бедюров 2017 чылдың март айда мугур то харлаан, Алтайның Улустун чогаалчызы, Россияның чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин кижигүнү, эвилелдин даргазының национал дыл, чогаал талазы-биле оралакчызы, эртемден, хөй-ниитичи удуртукчу, сураглыг лектор, Алтайның чогаалчылар Эвилелинин даргазы.

Тывага каш-даа аалдап кел-чанаал-даа Россияның иштин-биндингир түрк дылдыг улуг чо-р эртемден-биле республика-биле көскү ужуражылга биске-ден. Бир катап Тываның улустун аалчызы Маадыр-оол Ховалыг, ууга ужуражы бээримге, Брон-Бедюровтун «Алтын Сүмер» деп номун белекке алганын алап: «Ойт, шынап, алтай улус-кады-кожа чурттап чораан-сөөң херек чадавас, ол номну-берейн» дээн. Эртенінде «Ал-Сүмер» деп дыка кылын номну-дуп алгаш келген.

Ном алтай дыл кырында-а, хостуг үемде ол номну ажып-ыга, Иргиттер деп каан чүүл-келген. Кухняга ону номчааш, часты-ла берген. Уругларым: «Каттырып олурар киж сен, чааскаан?» – деп айтырган. Тказын тывалап очулдуруп-мге, олар база каттыржып,-тай берген (арын 428), алтай-елде: Иргиттер – кара ирkit, ирkit, калчан ирkit. «Карган-ыйламырап айтып, туратан: ирkitтер эмес болсо, бистер-ай моңолдорго эмезе казак-биригип калар эдис...». Кол-мындыг. Иргиттер бурунгу-нде бакташкан ужун тарап, чоруп турган чүве-дир. Моол-ес болза, казактарга барып-калыр часкан бис деп кыр-азы ыгламзырап, сактып-аан. Иргиттерин дугайында-тоолчургу чугааны бичимде-рден база дыңнаан мен.

Бронтой Бедюровтун «Алтын-» деп улустун аас чогаалына-леп бижээн номун тыва дыл-дурар болза, тыва аас чогаа-чоок, утказы билдингир. Ук-рт кезек улуг бөлүккө чарды-ар. Бирги кезекте: «Чер-чурт, киниң чаңнары; «Тенгер-Дээр-ы», «Эр-Бабырган даштары», «Хылбыктаары, чаш уруг-ингенде ат тыпсыры, киж,

бойдус, дээр, чер-чурт колдаан аас чогаалдың дөстөрүн кириген. Ийиги бөлүктө «Ораннарга чорааны», «Тамерланнның хаалгазы», «Черлик кастың кышкызы», Оран-чурт – Москва», «Чуй Чечек», «Эр шинчи» дээш оон-даа өске эгелерлиг. Үшкү бөлүк «Алтайның алкыштары – езу-чаңчылдар». Дөрткү бөлүктө дөрт көжегелиг шүлүктээн траге-дия чогаал кирген. Төнчү кезээнде чогаалчының чогаалдыкчы намдарын тырың, допчулай бижээн.

«Алтын Сүмер» алтай улустун бурунгу аас чогаалына үндезилеп бижээн, кижизидикчи, өөредиглиг чогаал. Кандыг-даа чоннар чаш кижини улустун аас чогаалына ырлап, өпейлеп кижизидер. Амгы үеде «Алтын Сүмер» ясли-садик-даа башкыларына үлгерлиг, херек чо-гаал (Чижээ, «Салаа-биле оюннар»). Кыдаттар ясли-садик уругларын колдуунда салаа-биле санап, ой-надып, шүлүктөр, ырлар колдады өөредип турар. Салаага оюннар, сан санаары, ырлап, шүлүктээри – баш мээзиниң сайзыралына эки дижи. Ындыг тыва оюннарны диргизери чугула.

Бронтой Бедюровтун «Алтайның алкыштары» (1985 ч.) деп номун Москвага (1995-97 чч.) Максим Горь-кий аттыг литература институтунун чанында Литератураның Дээди курузунга өөренип тургаш, библиотекадан душ бооп номчааш, ынчан алтай улустун аас чогаалын сонургай бердим. Ук номнун эге сөзүн филология эртемнериниң кандидады Степан Каташев бижээш, авторга улуг үнелелди берген. Кол-дуунда алтай чаң сиңген чогаалда, чаш уруг төрүттүнүп келирге, ону кавайына эккеп салырда йөрээл салыры, төрүттүнген чашка ат тыпсыры, чаш кижиниң салааларга оюннары, оран-таңдыны алгаары, ак малды, чаш хураган, ус келинни алгаары дээш, ол бүгү тыва улустун аас чогаалына шуут дөмей, ынчал-за-даа бисте чок йөрээлдер номда элбек кирип турар. Салгын-сырын кыйгырар сөс, чыланнның оглун эргелеткени, дээрнинең тейинге йөрээл дээш, оон-даа өске. Көскү чижек: «Беш алышкы – беш салаа» деп уруглар оюну: Орто-Мерген – омак уул, Одын чарып, от салыр...

Тыва дылче очулдурарга, «Ор-таа-Мерген – омак оол. Ылаш чарып, от салыр» дээн. Дараазында чижек: Көстүг киж көөр (көс дээрке карак дээн. Карактыг киж көөр); Уул тыны – кылыш (Оол тыны – хылыш); Кускан көчө тойго чут, Кунук киж ойынга чут (Кустуктур ижери дойга чут, Хунук киж оюнга чут);

Эне чокко бир өскүс,
Эли чокко эки өскүс,
Ада чокко бала өскүс,
Алтай чокко киж өскүс.
Ие чокта бир өскүс,
Чурт чокта ийи өскүс.
Ада чокта чаш өскүс.
Алтай чокта киж өскүс.

Ол ышкыш үлгөргө доматтар алтай сөзүглелдер: Билбес болза – үрен, билер болзо – үрет (Билбес болзуңа – өөрөн, билер болзуңа – өөрөт); Ат өлзө, чакызы артар, ада өлзө, уулы артар (Аът өлзө, баг-лаажы артар, ада өлзө оглу артар);

Өскүс кулун ат болор, өскүс уулан эр болор (Өскүс кулун аът болор, өскүс оол эр болор); Буура кырыыр, ботоон өзер (Буура кырыыр, бодаган өзер); Киштиң чери тайгак, кижиниң чери кату (Киштиң чери тайгак, кижиниң чери кадыг); Тилиңни кыска тут, сагыжың быжу тут (Дылың кыска тут, сагыжың быжыг тут); Тойгон черде тогус конбо (Тоткан черге тос хонма); Тазылду да болзо, чайканар, такалу да болза, тайкылар (Дазылдыг-даа болза чайганыр, дагалыг-даа болза таяр); Түктү де болзо, түлеер, түрөңги де болзо, өңжиер (Дүктүг-даа болза, түлээр, түрөңги-даа болза, өң кирер); Оос менде, кулак сенде (Аас менде, кулак сенде); Ий-нек ичер, киж амзаар (Инек ижер, киж амзаар); Сөөктө чилиг, сөсте билик (Сөөктө чилиг, сөсте билиг) дээш оон-даа өске.

Тыва болгаш түрк чоннарның дылын өөренип, сайгарып, шинчилеп, эртем ажылы сонургап чоруур аныяк эртемденнерге база аас чогаалының шинчээчилеринге, улусчу педагогиканы сайзырадып чоруур тыва дыл, чечен чогаал башкыларына «Алтын Сүмер» эң сүүзүнүг чогаал болур (ооң дыл, домаа билдингир).

Россияда эң билдингир улуг ал-тай түрк чогаалчы, эртемден-биле харылзаа тудуп, республиканың ор-тумак болгаш дээди өөредилге чер-леринге аныяктар, школачылар-биле ужуражылга эрттирер болза, солун болгаш дээштиг. Найыралчы харыл-заа – улусчу ужуллардан эгелээр. Ынчан чаңгыс демниг Россияның арын-шырайы аныяк-өскөнгө та-ныш, чоок болгу дег. Түрк чоннар бис деп чүүлү аныяктар билип, төрзүн дылын-даа хүндүлээр апаар. Быжыг найыралчы харылзааның дөзү – төрзүн дылывыста, улустун аас чогаалында. Тываның культура уран чүүлүнүн удуртукчулары амгы үеде тыва чечен чогаалдың салым-чолу, ооң сайзыралынче сагыш салып, тыва чогаалчыларга детким-чени көргүзүп, көскү улуг хемчегни чорудары күзенчиг. Алтай, тыва школачылар аразына улустун аас чогаалын өөредип, арга-дуржулга солчуру күзенчиг. «Алтын Сүмерде» күүс-күүс деп чалбарыг сөстөрнү от кыпсырда, дүрген кыпсын дээш, чалбарыгы дээн. Кежик деп чүл? Киж кежи – ак малда. Ортаа кежик – акшада. Улуг кежик – билигге.

Шынап-ла, чут келирге – мал кырлып каар, акша – суг дег агып каар, угаан-билигни бээрге – улус-чонунга артып калыр.

Ук номда база бир солун чүүл – кижиниң назы-харына чалбарыг кылыры (он, чээрби, чүс харга чедир)

Чогаалчының «Алтын Сүмер» деп чаа ному чырыкче көстүп келири билек, якут чогаалчылар изиг дээрэзи-биле ону якут дылче пар-лап, белеткеп кирипкен. Ол дээрке чогаалчының 70 харлаанына улуг суй белек болур.

Алтай дыл, алтай улус меңээ өске-башка эвес. Алтайның Чо-гаалчылар эвилелинин даргазы, Россияның Чогаалчылар эвилелинин баштаар чериниң оралакчызы, эртемден, хөй-ниитичи Бронтой Янгович Бедюровка кадыкшылды, узун назынны, чогаалдыкчы чедиш-киннерни чүректин ханызындан күзедим. Алтай чаң – Бронтой Бедюровтун чүрээнде дириг эрти-не. Чогаалчының чүрээ сол чорда – алтай чаң, алтай түрк дыл кажан-даа читпес. Түрк дылдыг чоннарга «Алтын Сүмер» суй белек болзун! Буян болзун!

Лидия ИРГИТ,
журналист.

Чаа ном

СОЛУН-ДУР

2016 чылдың төнчүзүнде төөгү эртемнериниң кандидады В.С. Канның Тываның күрүнө радио болгаш телевидениезиниң тывылган үезинден 1991 чылга чедир төөгүзүн чаартып бижээн «Кызыл чугаалап база көргүзүп тур: тыва радио болгаш телевидениениң төөгүзү» деп ному чырыкче үнген.

Номну үндүрер бодалдан ону парлап үндүреринге чедир беш чыл эрткен. Ол чылдар дургузунда автор Москвада болгаш Кызылда архив фондуларын хынам-чалыг шинчилээн, өйлеп үнер тыва солун-сеткүүлдерни көргөн. Ниитизи-биле шинчилеп ажылының үезинде шилип тывар, анализтеп сайгарар, системажыдар болгаш пар-лап үндүргөн болгаш архив документтеринден эгелээш республиканың күш-ажыл хоочуннарының сактышкын-нарына чедир үндезин дөстөрнүң аңгы-аңгы хевирлерин барымдаалап көөр аргалыг көвей материалдар чыгдырган.

Тывага радиодамчыдылга болгаш харылзаа чоруда-рына радиоаппаратура, дериг-херекселдер-биле чеп-сеглээр ажылдар Совет Эвилелинден үнген деп номда көргүскен. ССРЭ-ниң удуртукчулары совет политиктиг болгаш эко-номиктиг амыдыралдың медээлерин Тывага дамчыдар база куль-тура чедишкиннери-биле үлежир дээш, радиотелеграфтын ду-зазы-биле ыраккы аңгы край-биле бүзүрелдиг харылзааны тургузар деп бодап турган.

ССРЭ Тывага ра-диостанцияны берип, Кызылга ооң оран-са-вазын туткан деп ав-тор демдеглээн. Совет специалистер аңаа дериг-херекселди тургускан, күрүнө албан черлеринче, хоорайжыларның бажыңнарынче радиохарылзааны чорудуп, баштайгы чылдарында олар-ны хандырып турган. Ол болгаш өске-даа фактыларны эки деп үнелеп тура, оларның аразына 1930 чылдарның эгезинде баштайгы тыва радио сонургакчыларының дугайында, радио херзэн непередиринге, келир үениң харылзаа кадрларын белеткээринге Радио сонургал-дыглар ниитилелиниң (ОЛР) ужур-дузазының дугайында арыннарны көөрү күзенчиг. Номнун катап үндүрүлгезинге ол немелделерни кирип ап болур деп бодаар-дыр мен.

Фронт болгаш тылда болушкуннарның, Кызыл Шеригге дуза кылдыр Тываның хамаатылары белекти чыганының дугайында Тыва Арат Республиканың чурттакчы чонунга дүрген, шудургу дыңнадыр чепсек болуп, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва радио чугула рольду ойнаан деп, номда шынны-биле төөгүп турар.

Дайын чылдарында радио херзэнге сонургал күштелген деп номда фактылар-биле бадыйткап көргүскен: тыва радио талазы-биле албан чериниң баштайгы орга-ны – республиканың Радиокомитеди тургустунган, ооң удуртулгазы-биле радио инфраструктуразын быжыглап, доктаамал дамчыдылгаларны чорудуп, бот-тускайлаң дамчыдылгаларның үндүрүлгезин эгелээн.

ССРЭ-ниң составынче Тываның киргениниң соонда, Тываның автономнуг облазының эргезинде (1944-1961 чч.) радиодамчыдылга эргелеп-башкарылганын кан-чаар өскерилгенин номнун эгелеринде көргүскен. Кадр-лар айтырынының ииитпири, редакцияларның темалыг планнарын бадылаары, областың радиодамчыдылганын чорударына радиоаппаратура-биле дерип чепсеглээр ажылдар – бо бүгүнү партияның контролюнга салган.

Дөрткү эгеде Кызылдың телевидение студиязының ажил-чорудулгазы чырыттырган. 1970-80 чылдарның сураглыг телетелевизилдерин база Тываның электроннуг массалыг информация чепсектериниң алдар-адын беди-дип, теледамчыдылгаларның репертуарын байлакшыдып турган Тываның симфониктиг оркестриниң ажил-чорудул-газын сайгарып көргөн.

Ном чедимчелиг дылга бижиттинген, ында кирип ту-рар билип алгы дег медээлерни экидир системажыдып, билдингир кылдыр тайылбырлаан. Ооң чырыкче үнгени эртем талазы-биле онза чугула сорулгаларны, эвээш шинчилеттинген эртем айтырынының шинчилели деп демдеглеп болур. Ном чуруктар-биле байлак. Ол чүгле шинчилекчилер делегейинге эвес, а бүгү номчукчуларга солун болуру магатчок.

Н.М. МОЛЛЕРОВ,
ТГБДШИ-ниң төөгү секторунун кол
эртем ажилдакчызы, т.э.д.

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА • ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА

Чагыдылга – 2017

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

2017 чылдың ийги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бирикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» солуну үезинде чагыдып номчуңар!

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ

«СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате
«Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь

стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефону: 9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб.1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

Государственное унитарное предприятие ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чигелделег

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай,
Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ИП «Баттеев А.Ю»
ОГРН 115171900004490

Светлана Өктековна ООРЖАК

Тыва парлаганың хөгжүлдизинге бодунуң үлүг-хуузуун кирип чораан. Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү. «Шын» солунуң кол редакторунуң оралакчызын хулээлгезин күүседип турган **Светлана Өктековна Ооржак** 2017 чылдың август 1-де хенертен мөчээн.

Светлана Өктековна Ооржак 1962 чылдың октябрь 15-те Сүт-Хөл кожуунунун Алдан-Маадыр суурунга төрүттүнген. Алдан-Маадыр ортумак школазын 1980 чылда дооскан. Ол школачы чылдарында бодунуң өске эш-өөрлеринден бир тускай ылгалдыг уран талантызы көстүп келген. Школачы көрүлдөлөргө идепкейлиг киржип, аңаа уран номчулга талазы-биле шыгарап, чогаал ажылынче сонуургалдыг апарган.

Ол Кызылдың башкы институтунуң сургуулу тургаш, Сүт-Хөл кожуунунун Алдан-Маадыр школазынга башкылап, күш-ажылчы базамын эгелзэн. Кажан республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солуну катап тургустуна бергенде, ооң чаа чечелеттинип турган чогаадыкчы коллективиниң кежигүннеринин аразына кирген. 1990 чылдан эгелеп уругларның «Сылдысчыгаш» солунунга ажилдап тургаш, ол республиканың Чер-черлеринде школарга чедип, ында уруглар-биле ужуражып, оларның школачы амыдыралының, чогаадыкчы ажил-ижиниң дугайында хөй-ле солун болгаш номчуштуг материалдарны, репортажтарны, чурумалдарны бижээн. Ол чылдар Светлана Өктековнаның журналист мергежилиниң хевирлеттинеринге улуг салдарны чедирген. Чоорту Светлана Өктековна парлагга шугуму-биле салым-хуузуун холбап, республикада парлаттынып үнүп турар аңгы-аңгы солуннарга ажилдап келген. Ол «Сүт-Хөл», «Улуг-Хем», «Хемчиктин сылдызы» кожуун солуннарының кол редакторунга ажилдап тургаш, бодунга даандырган хулээлгелерни ак сеткилдиг, чогаадыкчы тура-соруктуг күүседип, удуртуп турган солуннарының утка-шынарынче, дылдамаанче, номчукчуларының санал-оналдарынче улуг кичээнгеи салып турган.

Светлана Өктековна Ооржактын кылып келген ажил-ижинге чогуур удуртулга черлери улуг үнелелдерни берген. Ол Россияның статистика эргелелиниң «2006 чылда чоннуң чизезин идепкейлиг чорутканы дээш» деп демдээниң, Тыва Республиканың ның даргазының Хүндүлел биж Тыва Республиканың Хоойлуж палатазының Хүндүлел бижинин, Республиканың культура яамы Хүндүлел бижинин, Россияның листер эвилелиниң Өөрүп четтир бижинин болгаш өске-даа хөй шаңналдарның эдилекчизи.

Светлана Өктековна 2010 чыл хүннерге чедир республиканың өгбө «Шынның» редакциязынга ажилдаган. Хоочун солунга бодунуң чогаал ажил-ижи-биле, биче сеткилдиг, дуз эш-өөрзүрөк мөзүзү-биле коллектив хундүткелин чаалап алган. Ооң түңнү ол «Шын» солунуң кол редакторалакчызының хулээлгезин күү бүзүрелди чедип алган. Чаа ажил ол кончук сонуургалдыг, тура-сорукт идепкейлиг ажилдап турган.

Светлана Өктековна Ооржакты сеткилдиг, тура-соруктуг, хөглүг-бүзүрөк бүдүжү ону билир кижиг сагыш-сеткилинге кезээ мөңгөде арыткан. Светлана Өктековна Ооржакты 4-те 11.00 шакта Кызыл хоорайның кудумчузуун 46 дугаарлыг бажының дугаар квартиразындан үдээр. Харжыр сот. телефоннар: 8-923-260-8-999-467-87-89.

«Шын», «Сылдысчыгаш» солуннарның редакция редколлегиязы болгаш чогаадыкчы коллектив

«Шын» солунуң корреспондентизи

Светлана Өктековна ООРЖАКТЫН

55 харлыында хенертен мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы ооң өг-бүлезинге, төрөл болгаш чоок кижилер ханы кажыыдалын илгерейлеп тур. Светлана Өктековна массалыг информатизация чепсектеринин адырынга 25 ажыг чылдар дургузунда ажилдаан. Бодунуң журналист оруун ол «Сылдысчыгаш» уруглар солунунга 1990 чылдан эгелзэн. 2002-2010 чылдарда муниципалдыг МИЧ-лерге – «Сүт-Хөл», «Улуг-Хем», «Хемчиктин сылдызы» солуннарынга ажилдап чораан. 2010 чылдың июнь айдан эгелеп республика «Шын» солунга ажилдап турган.

Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралы база Сүт-Хөл кожуун чагыргазы «Шын» солунуң кол редакторунуң оралакчызын хулээлгезин күүседип турган

Светлана Өктековна ООРЖАКТЫН

хенертен чырык өртемчейден чарлып чоруй барганынга хомудап, ооң уругларын төрелдеринге, эш-өөрүнге болгаш чоок кижилеринге, солунуң редакциязынга, эл-тинмес улуг чидириин үлешпишаан ханы кажыыдалды илгерейлеп туру.

Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралы, Сүт-Хөл кожуун чагыргазы

Амыдырал – чуртталгага чүткүлдүг сен,
Аваангыр-даа, угаангыр-даа
магалыг сен.
Дөргүл-төрөл, арат-чоннуң аразында
Алдар-аттыг, чоргааралдыг эживис сен.
Оруктарның кандызын-даа
эртип чораан

Орлан-чикпен аажы-чаңныг
кижизиг-даа
Ажы-төл дээш кызыл күжүн
харамнанмас
Светавыс, чаңгыс классчывыс,
Узун уйгун уду эживис
Чаңгыс классчыларында

солунуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11256 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 375

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35
Кол редакторунуң оралакчызын хулээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. З.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзэн
Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаган.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1)
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туруж-
дүүлүкчүлүгү болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыйнадылары дээш автор
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнөр
Хемчээли 3 парлаар ама
Номерни парлаггаже дугааганы
график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.
Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче дотаз